

ДИМИТРИЈЕ В. ЉОТИЋ

**ИЗ
МОГА
ЖИВОТА**

АУТОБИОГРАФИЈА

1952

САДРЖАЈ

Предговор

Прво поглавље:

1) Детињство и утицај оца	9) Искуства у војсци
2) Младићство и толстоизам	10) Шта је власт
3) Смрт очева	11) Личност носилац власти
4) Балкански Ратови	12) Старешинство и честитост
5) После рата	13) Целост личности
6) У Паризу	14) Људско друштво и срећа
7) Светски рат	15) Посланство српског народа
8) Прве борбе	

Друго поглавље:

1) Свршетак рата и нова држава	3) Почеци корупције
2) На Хрватском Приморју	4) Хлађење одушевљења

Треће поглавље:

1) После демобилизације	3) У радикалној партији
2) Искуства из адвокатског позива	4) Посланик дунавске области

Четврто поглавље:

- 1) После шестог јануара 1929
- 2) Непознавање значаја 6 јануара

Пето поглавље:

- 1) Министар правде
- 2) Партизанска политика у влади
- 3) Уставно питање
- 4) Закон о стабилизацији
- 5) Житни режим
- 6) Повратак на странке
- 7) Оставка

Шесто поглавље:

- 1) Припреме за покрет «Отаџбине»
- 2) Односи према Краљу

Седмо поглавље:

- 1) Како је настао «Збор»

БИБЛИОТЕКА ИДЕЈЕ 47

Репринт изворног издања
Минхен 1952. г.

Издавачи:

Група за истраживање националне литературе,
Српске Земље и Слободна књига ИВМ,
Београд

Тираж: 200 библиографских примерака

Штампа: Јуниор, Београд, 2000. г.

Уредници и рецензенти:
Владимир Максимовић
Модест Благојевић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
929:329.18 Љотић Д. В.
ЉОТИЋ, Димитрије В.
Из мога живота : аутобиографија /
Димитрије В. Љотић. - (Репринт изворног
издања). - Београд : Слободна књига ; б.
м.): Група за истраживање националне
литературе, 2000 (Београд: Јуниор). -127
стр. ; 20 цм. - (Библиотека Идеје : књ. 47)
Фототипско изд.: Минхен, 1952. -Тираж 200.
323(497.1) (091) 949.71
а) Љотић. Димитрије В. (1891-1945) –
Аутобиографија б) Југославија - Политичка
историја ИД=82528012

ПРЕДГОВОР

Одавно сам сматрао да треба да напишем ову књигу. ЗБОР сваким даном добија све више присталица и чланова и то нарочито међу омладином. Они нам прилазе осећајући нагон, да је то оно чему треба да приђу. Али ушавши у ЗБОР они не налазе другу храну до оно мало брошура што смо успели да објавимо и чланака из наше штампе. Осећају због тога глад. Па ипак не одлазе од нас, јер им и оно мало што су добили открива довољно видика да утврде да их њихов нагон није преварио. Али то није довољно. Ваља дати обилну храну тој младој вери и љубави што нам је пришла. Јер и вера и љубав могу расти, а могу и слабити. Зато ова књига треба да послужи за снажење и јачање вере оних који су нам поверовали. То је њена прва намена.

И кад ово пишем, у малој затворској собици, у коју сам 26 октобра 1938 увече, из просторија ЗБОРА насилно и безаконо доведен, мислим првенствено на те младе драге главе и срца што су нам пришла и предала нам се свим својим бићем да их водимо у њиховој одушевљеној вери и убеђењу да су нашли и пут и вођу на томе путу.

Други гледају да ли је цена пшенице, при доласку садање владе, била мања него што је данас; други посматрају графичке таблице скока хартије од вредности, државних прихода — младост не гледа на то. Она подиже своје светле очи и чисту душу и посматра духовну и моралну народну стварност. И кад сагледа сву трулост, сву гњилост, све неваљалство, све кукавно подлаштво и гмизавство садашњице, она узвикује: Зар у тој смрдљивој бари ви велите да је моја Отаџбина? Но, хвала вам лепо! ... Мрзим ту бару, одвратна ми је њена каљуга, љигаво благо њеног дна и смрдљиве воде које је испуњавају. И ма како да је велико и «искрено» одушевљење, вас господо режимских присталица и трабаната, — ја у ту бару не мислим улазити . . . Немам искуства велите, одушевљена господо становници те смрдљиве каљуге, лажи, корупције и кукавиштва? ... Може бити! Али за вашим искуством ме заиста ништа не вуче. Нећу бити несрећан, ако ми и цео живот прође без онога чиме сте ви данас тако одушевљени. И може бити баш зато што, Богу хвала, немам ваше навике, које ви зовете својим искуством, — моја душа зна да моја Отаџбина мора бити чиста, светла и радосна. Моја душа зна да ми таква Отаџбина треба. И зато не улазећи у масну смрад каљуге у којој се ви, грокћући своје одушевљење, ваљате, ја ћу се борити да створим такву Отаџбину какву мој дух види, а моја душа жели. Проћи ћу рђаво, велите, господо из каљуге? Може бити! Ако зовете добро проћи — уживање у ономе у чему ви данас налазите своје уживање, — онда сам необично задовољан вашим пророчством. Значи, по вашем, ја никад нећу успети да уживам благодети каљуге. Па ви ме нисте разумели: ја баш од тога и бежим, душа ми се грози, утроба преврће.

И баш се тако и показује омладина паметнијом, од «умних» који мисле, или се праве да мисле, да ће истину пронаћи у табелама и графиконима. Срцем, из кога најбоље мисли долазе, омладина осећа да не може бити добре ни економске политике, ако општа политика одише насиљем, лажју и корупцијом, као што је случај са нашом општом данашњом политиком. Мислим на ту омладину данас у мрачној малој собици, кроз чији једини мали прозор гледам светле и широке видике, па ми се овај мој затвор чини као наша гадна и тмурна данашњица, а она — омладина — као ови светли видици што их жудне очи притвореника плене. Мислим на њих са свим жаром љубави и вере, с којом одговарам на ону жар вере и љубави коју сам, толико пута, био срећан да од њих осетим.

Њима је ова књига намењена. Њима на првом месту. Али и другима, онима који нису у ЗБОРУ, а имају довољно јунаштва и честитости да истину познају. Око ЗБОРА се исплела паклена завера ћутања и клевете. Истина треба да се зна. И у овој књизи трудио сам се да је изнесем, и то не само истине до којих сам дошао и које сачињавају основу мисли ЗБОРА, већ и како сам и зашто сам дошао баш до њих.

Било ми је неугодно што сам морао изнети и извесне своје личне доживљаје. У искреност те неугодности вероваће ми оне племените душе које знају да човеку није угодно износити пред

широки свет, оно што сматра особитим драгоценостима својим. Али постићи циљ који сам поставио, нисам могао друкчије него тако, јер се без тога не би могло све разумети.

Главњача
Новембра 1938

Д. В. Љотић

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

Детињство и утицај оца

На моје формирање утицало је у највећој мери хришћанство и војска. Откада знам за себе, био сам настројен религиозно. Читаво моје детињство и дечаштво било је у знаку религиозног расположења.

Не знам како је то дошло. Али свет никад нисам могао схватити без Бога. Не знам ни један тренутак свој да сам се пред том мишљу могао зауставити. Одмах би се у мени све побунило — нарочито осећање и воља, — и ја бих сам себи рекао: бежи одатле! И што је главно — нисам се осећао пониженим што сам тај глас чуо и послушао.

А знати за Бога, видети у свему што те окружује делатност Његове мудрости и снаге, то опет значи морати веровати да Му овај свет није стран, да и дан дањи и до скончања «Господ царствује» и на овом свету.

Привлачила ме је црква. Од малена сам волео литургију. Научио сам је напамет још сасвим мали, кад нисам разумео потпуно њено значење. У основној школи и нижим разредима гимназије, недељом и празником, читао сам апостол и носио с другом децом рипиде, а доцније и крст. Могло је ту бити и мале таштине. Али је у основи одиста то било надахнуто топлом вером и љубављу.

У почетку сам хтео бити поп. Разуме се, кад сам био сасвим мали «краљев попа», а после само поп, па чак и калуђер. Осећао сам ту неки велики позив. Међутим, једне вечери на нашем малом пољском добру где смо проводили лето, није ми било ни десет година, седео сам поред покојног оца. Небо је било ведро и пуно звезда. И како сам га ја запиткивао, отац ми стаде причати о најважнијим стварима нашег неба. А ја га, наслоњен на његово колено и окренут лицем бесконачности небеског простора слушах не трепћући.

Знам децу коју та прича о бесконачности небеској убија. Један мој рођак, који је погинуо 1914 године и који ми је био и крвно и душевно изванредно близак, причао ми је да се као дете, грчио слеђен од страха при помисли на бесконачне даљине васељенског простора. Мени то откровење није будило страх. Напротив, привлачило ме је. И кад ми отац рече да су људи који то проучавају астрономи, а наука астрономија, ја одмах одговорих да ћу ја то бити. А кад ми отац примети, па зар нећу у попове, упитах га: А зар не бих могао бити и једно и друго? Отац се насмеја и рече да могу. У мојој малој главици то се потпуно слагало једно с другим и ја сам био уверен да је познавање величанствених и страхотних небеских ствари опет само служба Богу, исто онаква као што је и у цркви.

Из религиозног става мог детињства проистиче и велико осећање према свему живом. Ту црту је опет појачао у мени мој покојни отац.

Био је то ретко начитан човек. Прогонства су га нагнала да промени доста земаља и зато му се дало мало прилике за практичан рад, али зато је читао као ретко који човек. Мало је говорио с децом. Ретко нас је и миловао. Али није нас ни грдио. Једног дана пошао сам са њим у шуму. Он ту нађе млади церић, још цбунастог облика. Сасече му доње гране и направи круну и предамном од безобличног цбуна постаде право младо дрво. Отац га тада помилова и као живом створу рече: «Хајде сад расти лепо!», па ме зачуђеног ухвати за ручицу и поведе не окрећући се и не говорећи; док сам се ја неколико пута окретао да видим шта ради церић.

Једном, за време такве шетње по шуми, дограбих камен и бацих га, а отац ми на то рече: «Не чини то. Када сам покојног Панчића пратио по Витошу говорио ми је: кад нађеш камен и узмеш га а он ти ништа не каже, остави га тамо где си га нашао. Можда ти ниси успео добро прочитати, а другима после тебе, тај камен ће открити данас недокучиву тајну.» Хтео сам да трчим и да га вратим, али отац ми на то рече: «Остави то сада. Не би га могао наћи. Али упамти за други пут.» У тим шетњама отац би често носио пушку коју му је поклонио његов отац и која му, једног дана, када нестане из куће, причини доста јада, али он никада из ње није пуцао на птице и зечеве.

Младићство и толстоизам

Мој религиозни став се знатно охладио у време по пубертету. Живели смо тада због службе мог оца у Солуну. Ту сам са непуних 16 година положио матуру у српској солунској гимназији, по одобрењу Министарства иностраних дела, под којим је ова установа била, с тим да учим турски језик. Тада сам почео маштати да уђем у дипломатску службу. То ме је држало од четвртог разреда гимназије до друге године права. Главни разлог ове промене била је она површност, лакоћа и сјај тог шареног космополитског живота.

Али, мој отац губи службу три године пред своју смрт, пола године пре стицања пензије, под навалом гадних клевета које су му на крају живота, долиле нове горчине у иначе већ добро пуну чашу. И тако, остављамо тај живот и прелазимо поново у Србију. Непуну годину дана потом, као лако пијанство, напушта и мене мисао о дипломатији.

Учим права без воље. Не идем уопште на часове, осим кад треба оверити индекс, што су професори чинили без велике тешкоће. Ни тридесет часова нисам ишао да слушам наставу. Али зато сам непрестано био у Народној библиотеци и ту читао, — највише философију, али и све друго што ми је до руку допало, без икаквог реда.

Тада се враћа поново онај мој основни религиозни став. Долазим под утицај Толстоја и његовог схватања хришћанства. Постајем вегетаријанац, апстинент, одан свом душом Христовој чистој личности. Кроз призму Толстоја одбацивао сам сваки култ, предавао се религији «непротивљења злу», убеђен да ћу отићи на робију кад ми дође време за војску, јер нећу примити пушку, ни полагасти заклетву — и решавам да оставим права и пређем на који други факултет: философију, медицину или пољопривреду. Једног дана саопштавам то оцу, а он ће ми на то својим благим гласом, пуним бола: «Е, лени Гашо! Гаша хтеде столар бити...» Опече ме та реч као гуја, а још више онај болни израз мог оца, па рекох: «Добро, свршићу да ти покажем да код мене није тај случај. Али правник нећу бити. После права идем да свршим друго што, чиме ћу бити користан људима.»

Толстојев утицај, разуме се, није се могао завршити само на религиозно-моралном животу. Он је морао прећи и на моје схватање друштва и државе: против принудне везе друштва и државе, против државе као «творца свију зала» — и ја сам постао религиозан, толстојевски анархиста.

То се огледало не само у мом небрижном начину облачења, у дугој и бујној коси, у широком шеширу, са спуштеним ободом, већ и у сасвим озбиљним стварима. Нисам могао једно веровати, а друго радити, и ако бих кадгод и пошао супротним путем, горко бих патио, враћао се натраг брзо и чинио све да други пут будем веран свом убеђењу.

У то време пада и почетак мог јавног рада у апстинентским, гутемплерским друштвима (мој покојни отац био је несрећан кад ми је приметио значку: «Синко! — пребацио ми је он благо — па ти си ушао у масоне.» Али кад му рекох да нисам и да је то међународни ред добрих храмовника, он ми је одговорио: «Па то ти је то». «Чувај се, говорио ми је он, чувај се масона.. Не улази тамо, ма да има тамо врло добрих људи, али је сама организација сатанска», а после од 1911 године у Хришћанској заједници студената, на Београдском Универзитету, основаној под утицајем У. М. С. А. и њиховог талентованог говорника Џона Мота. Ја сам тамо ушао, иако Толстојевац, и о томе сам, на позив Мотов, у његовој хотелској соби, после чувеног напада приређеног оа тадашњих слободних мислилаца, под протекторатом пок. Скерлића, дао и изјаву како сматрам Христа као Спаситеља и

као Учитеља, заснивајући по Толстоју, целу његову науку на Беседи на гори из V главе Матејевог Еванђеља.

Нисам уопште веровао у свој говорнички дар. Знао сам да пишем лако и да читам добро, али нисам умео говорити. Рад у ова два друштва натерао ме је да говорим, али увек по напред написаном тексту који сам испред себе држао и с времена на време пратио очима.

Тако сам држао и своје прво јавно предавање о Циролamu Савонароли, у основној школи код Саборне цркве. Било ми је двадесет година, завршавао сам право и они који су слушали били су сасвим задовољни. Један од мојих слушалаца, стари адвокат Панта Туцаковић, који је био глув, упутио ми је сутрадан на поштанској карти, са сликом Ц. Савонароле, неколико речи: »Ја вас, разуме се, нисам чуо, али ми се ваше држање допало.« Ове речи много доцније потсетиле су ме на сличан комплимент који ми је учинио други пријатељ мог пок. оца г. Аца Станојевић, кад сам покренуо "Отаџбину": «Знаш, ја само "Отаџбину" и читам... Крупна ти је штампа ...»

Био сам одиста у то време препун љубави за све живо. Улазио сам у сваки подухват, који би ма колико и ма коме могао донети неке користи. По речима кнеза Крапоткина био сам толико богат љубављу и снагом да бих био у стању изложити свој живот, да спасем живот једне мачке.

Моја мајка је била интелигентна, енергична и борбена жена. Мој пок. отац није могао рећи «не дам» или «не могу». Тако је на нашој кући остало доста дуга. Моја мајка се борила одиста више него човек да свима тим дуговима одговори. Она је пола године била жена и госпођа, а пола године се грувала по брдима, надгледала наше пољско добро, прикупљала приходе, носила се с разним невољама, плаћала дугове. Она је често била очајна због мог става. Волела је што је у њему било узвишено и чисто, али јој се скромност и нарочито мекоћа и попуштање, што је код мене често долазило до израза, чинило да личи на кукавиштво. Она није могла да схвати непротивљење злу и пожртвовање без мере. И зато је често долазило до сукоба. Моја претерано осетљива природа у то време ишла је томе на руку. Знао сам шта дугујемо мајци, али ми је отац био много ближи души.

Смрт очева — Балкански ратови

У тај мах умире отац, баш пред рат 1912 године. За мене је то био заиста огроман бол. Да није дошао рат са великим догађајима, које је донео, не знам како би се то свршило. Није мене толико болела сама физичка смрт очева, колико његов заиста мученички живот, скроман, тих, препун љубави и топле и мудре, непризнат нигде и напослетку, на крају живота, упуљван.

Толстојево хришћанство није било у стању да ми пружи утехе.

Пред сам рат сам био регрутован. Идући са својим вршњацима, августа месеца на регрутовање у исту школу у којој сам учио II разред основне школе, питао сам се да ли још сад да одбијем. Не, рекао сам себи, него кад дође заклетва. И тако ме регрутоваше. Али кад изби рат, нас у војску не позваше. Ја одох прво са једним старим енглеским новинарем, дописником «Дејли Телеграфа», Бенет Барлием, у Бугарску. Али мој изглед, а још више моје толстојевске беседе не беху добро виђене. Ухапсише ме одмах по доласку у Бугарску, у Свиштову, и пустише ме кад чуше да познајем гопођу Екатерину Каравелову, удову пок. Петка Каравелова, с којим је мој отац, преко Љубена Каравелова, био добро познат. На станици "Червени брег" неки војник удари ме кундаком и Бугари ми не дадоше легитимацију ратног кореспондента. — Па све то, заједно са неком носталгијом за својим крајем, учини да се захвалим г. Барлиу, нашавши му претходно једног старог адвоката из Старе Загоре за свог заменика, и вратих се натраг.

Рат је већ био почео и текао с оним заносним победама које су надимале груди. Мене је било срамота што ништа не радим. "Добро, твоје верско убеђење брани ти да одеш тамо где се убија. Али има невоља на све стране. А ти седиш. Твоје верско убеђење ти ваљда не брани да служиш?" Тако сам пошао у добровољце — болничаре. Моја служба била је у још неотвореном санаторијуму "Врачар". Провео сам ту једно два месеца, док је било рањеника, али тада се одељење затвори и моја служба престаде.

Али кад дође лето 1913 (тек што заврших последње испите на универзитету), уместо мира — плану рат међу савезницима, далеко тежи и крвавији од оног 1912. Не хтедох више да идем у болничаре. Чинило ми се да је то, под маском толстојевизма, само избегавање опасности, па одох у санитетско одељење Врховне команде и пријавих се за болничара у колерична одељења. Ту ме примише одмах. Дадосе ми објаву и ја кренух за Ристовац, стару српско-турску границу, где је код Зибевча била постављена карантинска станица, која је имала за задатак да скида сумњиве из возова и задржава, па потом отпушта, а болесне задржава. Тамо сам стигао крајем јуна са једним италијанским добровољним болничарем, Домиником Феријем из Фиренце, који није знао ни речи из нашег језика, те му добро дође моје слабо познавање његовог. Кад смо долазили команданту станице, видех спровод једног мртвог војника, умрлог од колере, Павловића, брата једног мог пријатеља (како сам доцније сазнао). Командант нас прими и упути у некадашњу пограничну турску касарну, да је, са петорицом трећепозиваца, спремимо за карантин. Бацисмо се свом снагом на посао. Окречисмо је и орибасмо добро. Али ни откуд болесника. Фери и ја одосмо да се жалимо што нам командир не да болеснике. Он се смејао. Тада се Фери и ја договоримо да нас командир упути у Скопље, Санитетском одељењу Врховне команде на бољи распоред. И тако одемо у Скопље. Ту нас упуте у III пољску болницу Дунавске дивизије II позива, у Куманово, која је специјално одређена за колеричне болеснике. И тако 13 јула стигнемо у Куманово.

У Куманову сам остао све до закључења мира и демобилизације. Био сам доцније у рату у окршајима и борбама где се заиста падало. Али таквог страшног пакла, као што је била III пољска болница Дунавске дивизије II позива у Куманову, — одељење у баракама и жутом шатору поред пута за Страцин, — заиста нисам видео. Није овде место писати о томе, али је довољно да се каже да је од 1. VII. до 14. VIII. умрло 927 људи и да је за то време, док сам ја био тамо, умрло око 600 људи. И то у каквом чуду, неред, очајању и паклу. Сцене које сам тамо видео превазилазе све што сам до сада о рату читао. Нарочито "жути шатор" у који су од здравих улазили само командир болнице др. Јефремовић, инспектор др. Никодијевић, један заробљени турски лекар, један стални болничар (коме се зато морало давати пола литра рума свакодневно) и ја.

На овом месту сам дочекао мир и демобилизацију. Радио сам непрестано све могуће послове, од најопаснијих, као што је узимање примерака од болесничког измета, па до давања неке жуе медицине (коњак и опијум) болесницима у жутом шатору свака два сата, — па до обиласка и надзора над свима баракама и надгледања вођења спискова смештених и умрлих. Кући нисам рекао да идем у колерично одељење, али моја мама сазнаде од моје рођаке, покојне Касије Милетићеве која је била и сама болничарка и као таква одиста јуначки умрла у Ваљево 1915 године од пегавог тифуса. Она им је јавила да ме је у пролазу кроз Ристовац видела. Тако сам примио неколико очајних мајчаних карата преко кумановске поште, где поштар, кад бих дошао по пошту, показиваше две, три велике вреће писама, да их претурим и нађем ако штогод има за мене. Тада још није била позната ефикасност превентивних антиколеричних инјекција, па је одиста изгледало да се сваки излаже огромној опасности од заразе и смрти. Мени је било, при помисли на то, жао само ако будем умро од колере, што ћу бити сахрањен далеко од свог покојног оца.

Али једно вече закруваше пушке у Куманову. Сазнадосмо да је Букурешки мир са Бугарском закључен. Настаде весеље код здравих и прездравелих. Мукла тишина била је само у "жутом шатору". И мени дође да одем тамо да и њима — најтежим, на смрт осуђеним — однесем добру и милу вест. Пређох преко поља, добро познатим путем, ка шатору, чија се прилика беласаше у светлој ноћи. Подигох застор. Тамо ме дочека густо мрак, кисела вода и смрад. Стадох на врата, уверен да ме добро виде на светлој позадини и рекох: "Браћо! закључен је мир ..." Али тада с пода, упрљаног повраћањем и изметом, са оно мало бедне иструлеле сламе, место одговора зачух, с две три стране, дубоко уздисање и стењање, мало даље као ропец, а најдаље од мене проговори промукли рапави глас, из све снаге: "Воде!". Морам признати да као гоњен побегох одавде, убеђен да становнике овог ужасног места не море више никакве бриге; или их море сасвим друкчије но нас.

И једног дана дође и мени ред да одем заједно са Феријем, добрим и честитим човеком, који дође из белог света да помогне, без паре и динара, туђем народу. Растворисмо се у Београду и од њега никад више не добих вести.

После рата

Још пред саму своју смрт пок. отац ми рече да Краљ хоће да ме пошаље у Париз. Тада ожалостих оца, говорећи му да то не могу примити због свог верског и политичког убеђења. Отац ми је говорио, да он, као што знам, није у стању да ме тамо пошаље, а потребно је да тамо одем да бих круг свог знања проширио упознавањем краја кога сам жудно желео да познам, а где ме отац у своје време не хтеде послати говорећи ми: "И да могу, сине, не бих те сад послао. Како ћеш ићи у Париз да учиш француска права, обичаје и дух, а права, обичаје и дух своје земље још не познајеш? Остани у Београду и проучавај прво то у својој земљи. После тога иди у Париз." Тада се отац, то беше три дана пред његову смрт, окрете прозору, наслони своју уморну главу на окно и рече: "Биће ти жао, синко, једног дана овог нашег разговора."

Па и поред тога, иако Краљ Петар одмах после смрти очеве, мени лично потврди своју жељу и доцније много пута преко Управника Двора, пуковника Николајевића, и свог тадашњег секретара Јанковића, увек сам налазио начина да се некако извучем. Једног дана запрепашћеном пуковнику Николајевићу, који је по трећи пут наваљивао на мене да кренем у Париз, ја рекох разлоге који ми онемогућују да то примим. Али после првог запрепашћења, он ме стаде уверавати да не треба тако да чиним, да Краљ хоће да испуни оно што је рекао мом пок. оцу. И тада некако успех да се извучем. Али у септембру 1913 позва ме г. Јанковић и показа ми програм пријемног испита и у том програму видех, како је Краљ својом руком подвлачио нека питања и стављао уз иста неке напомене за мене, — те пред толиком и таквом пажњом, пуном љубави, застидех се сам од себе и обећах г. Јанковићу да ћу одмах отићи у Париз.

Под утицајем Толстоја, као што сам напред рекао, ја сам још у другој години права хтео прећи на коју другу науку. Сад по свршеним правима не хтедох ни чути да идем на права. Шта било друго, где ћу бити користан друштву: медицину, философију, или пољопривреду, само не права. И тако сазнам за Агрономски институт у Паризу, који се свршавао за две године. Али зато је било потребно бити примљен на конкурс, а овај се полагао у јуну месецу. Зато да бих добио потребну спремност из егзактних наука, а видеће се да ми је то била и главна жеља, важнија од земљорадње, одем у Париз још с јесени 1913 године, с тим да се тамо упишем на природно-математички одсек факултета наука.

Моја потајна жеља, али најважнија, била је да се упознам са методама егзактних наука, које су се испречавале испред моје жудње за потпуном вером у Христа, јер сам имао дубоки осећај да Толстојево гледање на хришћанство нешто крњи у Христовој личности, и то не споредно. Разуме се да нико не би могао разумети ту моју жељу и зато сам је морао обући у нешто практично, а то је жеља да свршим Агрономски институт. Отуда сам хтео да се дубље упознам са такозваним егзактним наукама, не да ма коју од њих научим потпуно, колико да што боље упознам њине методе, њин дух и да тако видим колико су то сметње озбиљне, што их сваког часа човек чује на улици да се подижу између њих и хришћанства.

У Паризу

У Паризу сам провео девет месеци, и вратио се отуда одмах после сарајевског атентата, преко Аустрије, где ме, кад чуше да сам Србин, као сумњивог претресосе до голе коже. Али ова школска година, иако је то последња мог школовања, иако на конкурс, благодарећи једном неспоразуму, још на писменом делу пропадох, имала је одлучног утицаја на моје формирање. Три ствари су у Паризу, осим школе, заузимале моје време: цркве, библиотеке и музеји.

У католичким црквама Париза нађох две ствари које су ме морале узбудити. С једне стране, особито талентовано и спремно свештенство, које је живело тешко у режиму цркве одвојене од државе, али које је врло високо носило заставу хришћанске католичке мисли. Други су у то време

налазили у Паризу модерни Вавилон, престоницу разврата и слободне мисли. Не велим да се и то није могло наћи. Али то не изненађује. Напротив, слушање по стотинама цркава париских проповедника који талентом и спремом, а нарочито жаром, достижу проповеднике васкрслог Христа, што беше «саблазан за Јевреје, а лудост за Грке», мора узбудити свакога који је као и ја желео да у то поверује, а коме су говорили да савремена наука то дозвољава још само онима који за њене тековине не знају.

С друге стране, рад мисионарски, катихетски и социјални тог истог свештенства, усред Париза, показао ми је колико је далеко истина од оних који су тврдили како је хришћанство застарело, на издисају. Видео сам ту у цркви у Паризу заиста изванредну живу силу. Нека се нико не чуди што сам то видео само у Паризу. Нажалост, у својој земљи имао сам прилике да видим свештенике, добре националне борце и са исправним личним животом. Али унутрашњу мисију православна црква у Србији била је сасвим напустила. Они који се у то време јавише да ту мисију поведу беху и сами, макако сјајни, још само теисти, протестанти, појаве које су много значиле за борбу против атеизма, али за мене толстојевца то већ није била храна.

И кад једно вече на једној процесии у предивној Богородичиној цркви, поред које никада нисам могао да прођем равнодушно (у којој никад нисам био а да за своју душу нешто не нађем), бејаш пошао и довео свога пок. друга социјалисту, доцније комунистичког народног посланика, Живка Јовановића, и кад му позади кардинала париског указах у првим редовима и на једног од мојих професора егзактних наука, дођох до закључка да мора да егзактне науке не претстављају по себи неку непремостиву препреку, кад ето, онај који један важан њихов део познаје и самога другима предаје, иде у редовима верника са запаљеном свећом, утонуо у молитву.

Оно што сам у то време читао у Паризу није било многобројно, али је све имало само један циљ, онај главни, с којим сам дошао у Париз: сазнати што више о вредности људског позитивног знања и омеђити однос његоз према хришћанству. И оно што сам за ону школску годину видео и чуо у лабораторијумима и на часовима, као и све оно што сам чуо од разних признатих и светских научника, као и све оно што сам прочитао, утврђивало ме је у сазнању да је људски ум у науци дошао до тачних и проверљивих закључака, али да ти закључци могу бити уопштени само до граница наших опажања. — Али да су те границе скучене не само између две бесконачности, бесконачно великог и бесконачно малог, већ да и у самој тој граници, многе и важне појаве измичу потпуно људском уму.

Овome је допринело нарочито читање и размишљање о делима Паскаловим. Овај изузетни геније, који никад није био дете, који је учио математику не знајући да она постоји, и који је у шеснаестој години био члан математичког друштва у Паризу и коме су тада долазили на оцену радови из Италије, у којој тада живљаше славни Галилео Галилеји, Паскал, генијални експериментатор вадзушне тежине и проналазач механике течности, човек који је за ноћ, да би олакшао себи болове ужасне зубобоље, пронашао једну од првих справа за механкчко рачунање, — Паскал у двадесет-четвртој години свога живота беше решио да престане да мисли о бројевима, већ о човеку: одакле је дошао, каква је његова права природа и каква крајња судбина његова. И он отпоче на делићима папира да нотира главне мисли свог великог дела у коме ће, као у геометрији, да докаже истинитост хришћанске науке. А у тридесетдеветој години он умре као прави хришћанин, али они листићи остадоше неповезани. Доцнији пријатељи их скупише и објавише: "Мисли Блеза Паскала".

Паскал је на моје формирање имао огроман утицај: својим хришћанским животом, који иако је био без много ведрине, (јер је Паскал од детињства патио од главобоље и других болова), он је показао како и тако бедан живот може, испуњен Христовим миром и радошћу да буде светао и богат. Својим великим генијем он је сваку ствар на коју се бацио осветлио и показао је у необичној светлости, да у свему што међу људима постоји има истине објективне, те да ни једну не треба одбацити површно, већ је добро испитивати и загледати. Својом методом он ми је показао како се истина тражи с љубављу, која човека чини независним прво према самом себи. Паскал је уосталом за мене био и учитељ правилног мишљења и, нарочито својим ненамадшним стилем, увек присутни узор, како треба изражавати своју мисао да буде јасна и продорна.

А музеји Париза, а нарочито њихове старине, огледало више од хиљаду година историје једног срећног народа, учинили су да упознам историју Француске и да се излечим, ако бих био склон каквој слабости према т.зв. Великој француској револуцији. Ни пре тога нисам, у дане мог толстојевског анархизма био склон демократији. Имао сам осећање нечег ниског, нечег лаког, низбрдастог (да се тако изразим). Овде сам на делу видео трагове Француске револуције, и оне велике, (171.9) и оне средње (1848) и оне последње (1871). Ту сам први пут схватио да слобода има два значења: слобода правог човека и слобода људске животиње. Ту сам први пут видео да слободу може имати само прави човек и нема тога ко би му је могао отети (могу га затворити или убити, али он је и тамо слободан). А она друга слобода, то је обијање шипки на казезу у коме су затворене звери. Проучавање француске и доцније руске револуције дало је тадашњим мојим интуитивним сазнањима много доказа.

У то време долазим, утицајем једног свог блиског рођака и вршњака, под утицај ретко светлог духа, Шарла Мораса. За мене је његов утацај у друштвеном и политичком погледу био продужетак утицаја који сам у општем погледу имао од Б. Паскала. Под његовим утицајем сам посматрао демократију XIX и XX века и формирао мисао да човек жуди за правдом, али правди се тешко прилази, ако је човек и сагледа. Биће, међутим, још више неправде ако се, тежећи за правдом, погази и оно мало реда што је дотле било.

Тако, истина, не одох на Агрономски институт, али тековине ове године биле су за мене особито знатне.

Упознах се добро са методама егзактних наука. Неподобне да нам открију крајњу загонетку, што мучи наш дух, ове методе су изврсне за ограничено поље на које је људски дух упућен да их употреби. Упознах релативни значај откривених закона.

Ослободих своју жудњу и љубав према хришћанству, увидевши да су истине његове ствар животног искуства, стварности и предања заснованог на сведочанствима сведока који су мучеништвом дали доказа о истинитости свога сведочења и да ништа нема снаге да те истине оспори, а још мање обори.

Сазнадох да наше знање историје не одговара историској истини, да учимо историју писану од људи који припадају круговима оних који верују у «прогрес» као сталну еволуцију људског друштва на боље, а нарочито од оних који сматрају реформацију и револуцију као неке особите тековине човечанства. Отуда схватих да нешто може бити раније и да због тога није штетније по људско друштво и обрнуто, да нешто може бити у наше дане, а да буде штетније по људе него што је било пре два или десет векова. Примих објашњења о природи људској која објашњавају: откуд стремљења њена ка светлости и племенитости, и откуд она обратна? И разумедох да је власт нужна због ових обратних и да је сав задатак власти и сва филозофија њена: оним првим не сметати, овим другим не дати слободу.

Разумедох да људски дух не може бити без појмова који су његово једине оперативне могућности. Али у исто време увидех, да појмови могу бити према стварности и неадекватно формиран, а и током времена може да настане измена, као што свежањ новчаница са натписом о њиховом броју не мора да има тачно толико, ни у време кад је формиран, а још мање после проласка кроз много руку, те је потребно пребројавањем утврђивати што чешће да ли се натпис на корицама свежња и број банкнота увек слажу.

Разумедох да највеће несреће по друштво настају и од рђавих влада, али још и више од лажних појмова који, раширени у масама, делују као истине и доводе до претешких трагедија. Тако разумедох Христову реч: Истина ће вас ослободити! И видех да је људска тежња ка слободи и остварљива и није, према томе колико је човеку приступачна истина, — јер изван истине слободе нема.

Схватих да су мука, борба, рад, напор услови везани за наш овоземаљски живот: да се човеку свети њихово избегавање, ма да по својој физичкој природи он тежи да увек иде линијом лакшег отпора, као и сва мртва природа, док је прави успон и појединца и друштва у прихватању линије већег отпора.

Разумедох да је у демократији истина мање приступачна, јер нема погодног органа за њено схватање, — а исто тако схватих да друштво није прост збир појединаца, који га одређеног тренутка састављају и да има своје независне интересе. независне од интереса својих чланова, те зато мора имати и своје органе. што стабилније и независније од флукуације појединачних интереса. али зато ипак везане са друштвеним животом природним везама интереса и наслеђа.

И кад сам се јуна 1914 године враћао на «одмор» у Србију. одакле ћу, мислио сам, опет на јесен у Париз, пролазећи поред једне јавне зграде, на чијем је порталу био утиснут натпис: Liberté, Egalité, Fraternité не могадох се не насмејати при сећању на мога деду, што је као изгнаник дошао и до Париза и ту, док ми је отац још спавао, он навикао да рано устаје, силазио у рана јутра у Café de l'École de droit и ту, с фесом на глави и цигаретом у устима, посматрао париску сиротињу, како пребира, по отпацама спремним за ђубре, остатке хране за себе, и устајао огорчен, прилазио келнеру и говоримо му:

— He, France! Liberté, Egalité, Fraternité! То ли је то што толику дреку по свету дигосте?

А келнер би му одговарао смејући се:

— Allez, allez, Monsieur le Turc. сматрајући због феса да је мој деда Турчин.

Али још иије било готово формирање личности. Остало је још толстојевско непротивљење злу, и његово тумачење етике Христове. И поред све духовне зграде која је одмицала и расла, још није био изграђен костур борца, већ само трпца.

Светски рат — Прве борбе

А кад плану рат и ја бејах позван 1 септембра 1914 године на отслужење ђачког рока, више није било тешкоће око полагања заклетве, ни око узимања пушке. Трудио сам се за она два месеца што бесмо у Скопљу да будем што бољи војник. Али ми се чинило да неће доћи озбиљно до тога да и ја одиста пушку употребим на друге људе, ма то били људи из нетолстојовске војске. Мислио сам: или ће се дотле рат свршити, или пре но што будем опалио погинућу. Тек, ипак, нећу ја пуцати, а све ћу друго чинити.

1 новембра 1914 године постадосмо каплари, а за друга два дана поднаредници. И тако кретосмо на фронт. Знали смо истину само у незнатном делу. Знали смо да се наши повлаче због немања муниције. Али кад пођосмо из Крагујевца за Горњи Милановац, а одатле ка Руднику видесмо да има и дубљих узрока нашем повлачењу: гомиле бегунаца показивале су да војска није далеко од расула.

10 новембра 1914 године уђох у 3 чету 4 батаљона V пешадиског пука I позива, међу Колубарце. Чету нађох на укопаним положајима више Љига. Дадоше ми десетину, одузеше је од каплара, који је био каплар још на Куманову, па је дадоше мени. Расуло. Војници ми се отворено потсмејавају. Командир са наредницима у земуници, истина близу рова, али међу војницима ја најстарији, а мени сипају увреде из рукава. Нема светиње: ни краљ, ни отаџбина. Ја се борих и борих разлосима, али је то наилазило само на цинички смех. И ја уђутах, болан, крвав од свега што видех и чух, али немам где: уђутах. Чиме ти можеш импоновати овим људима? Звездицама? Ни веће им ништа нису у стању рећи, а камо ли твоје две поднаредничке.

13 новембра по подне прво повлачење. Не знамо због чега. Тада чух да су већ два ђака наша погинула у мом пуку — такорећи без борбе. Зауостависмо се у близини села Бранетића и заноћисмо у резерви. Сутрадан борба. Отпоче да нас бије артилерија. Поставише целу чету на отвореном терену, позади првих позиција. Навукох свој ранац на главу и тако се збисмо, једни уз друге, ћутећи, док су мисли ишле далеко од нас. У једном пуче шрапнел, један па други. Погиуше двојица међу нама. Војници се отпочеше извлачити и један по један одлажаху да сами нађу згодан заклон. Ништа не помогаше наредбе. Ни да се окрену. А старији, командир и наредници, опет у близини, али заклонитији, ћуте и не говоре ништа. Био сам заспао и кад се пробудих поред мене само она два мртва друга. Устадох и приђох гомилици војника што се беху збили под брегом.

— А ти си жив, поднаредниче — рекоше ми. А ми, Богами, рекосмо да си погинуо.

Ухватише поподне два три војника из III прекобројног пука. Напустили положај па прешли иза линије нашег пука. Командир нареди да их спроведем у њихову јединицу. Пођох са још два војника. Прозлазећи кроз неки шумарак изгубих моје војнике, али не и бегунце. Пратим их и они, иако наоружани, иду преда мном. Кад ми на чистину, а неко ме гађа из пушке, право оштро, из шуме порел које идемо. И то гађа, мене, а не оне које спроводим. Викнем онима трчећи корак и тако дођемо до штаба једног њиховог батаљона, предам их и вратим се натраг.

Небо ниско. Магла ту и тамо наиђе у праменовима и још тримије одлази. Напред слабо пушкарање. Позади нам поставише једну нашу брдску батерију. Она отпоче дејство. Мило војницима. Чак би се рекло да се понос појављује и као нека свест. Али пред вече потоварише топове и одоше.

— Куд их носите, кад ће их Шваба и иначе наћи? Не мучи стоку. Бази их одмах у јаругу! — говоре моји војници. И ја сад ћутим. Шта да кажем што би помогло? Ко сам ја да би ме ови људи чули и послушали?

И тако још једна ноћ, а сутрадан по подне чусмо лепо како свирају јуриш аустриске трупе баш са положаја са којих ми одступисмо 13 новембра. Опалише по неколико зрна неки наши топови што су дотле ћутали иза села Бранетића и њихови пуцњи одјекнуше заиста некако свечаније по гудурама качерским. Али убрзо се виде да попушта и III прекобројни пук. Тада наш командир изиђе из земунице у којој је дотле седео и повика нам да чета пође напред и да избије на гребен позади којег смо дотле били. Рече: да је чета у заштитници. Тек када се сви извуку моћи ћемо се повлачити. По свој прилици не пре мрака. Избисмо на предњу ивицу, где на ивици, испод шумарка, нађосмо готове ровове.

Командир ми рече: «Ти ћеш, поднаредниче, кад непријатељ избије на супротну косу, командовати плотунску ватру. Ако то не буде довољно, прећи ћеш на брзу. Ја ћу бити одмах до тебе у земуници». И заиста сиђе тамо, непуних двадесетак метара од мене.

Стојим наслоњен на ивици шумарка. Војници у рововима испред мене. Стојим уморан, убијен, очајан. Не жури ми се. Зар је ово војска? Зар се с тим бранити? У тај мах непријатељ изби иа супротну косу.

— Намешта митраљез, повикаше војници.

Командовах оштро и из свег гласа плотунску ватру на 800 метара. Нанишаних и сам. Али не командујем "пали". Чекам. Још Толстој говори у мени. Чекам да они почну.

Мислим: "Бог велики зна шта је право. — Он нека пресуди. Ето, нека ја погинем; пре но што будем опалио". И чекам.

Војници се нервозно окрећу што не пада команда. А ја им довикујем: само добро нишани и гледај преда се. Док отпоче непријатељски митраљез да шара.

И кад ми прво лишће окресано од шумарка поче да пада по рамену ја командувах: "Пали" и сам опалих, да одмах за тим дође команда «нишани» и опет «пали».

И тако неколико пута. а војници одједном:

— Лези, поднаредниче!

— Марш, раздерах се, и гледај преда се!

И поново команда. Али неко викну командира и овај дође до мене и рече: "Лези поднаредниче!"

Спустих пушку к нози, стадох мирно и рекох му: "Само ме пустите, господине капетане, не бојте се. Митраљез нас гађа али никако да нам нанесе штете».

Док одједном нека гужва код њих, митраљез престаде да гађа и затим видесмо како се повукоше позади.

— Чета не отступити. Твоја десетина има прва да отступи, — рече командир.

— Разумем, одговорих лако и весело као да ми је неки тешки терет спао. Тмурно вече силазило је са Суворора и Рајца, али мени је свануло.

Пођосмо. Проведох десетину поред командира и поздравих га, стрчасмо у јаругу, а затим се испесмо поред старе, простране домаћинске куће. Војници одмах провалише подрум и навалише на велику бурад с ракијом. Уђох унутра. Мрак. Повиках: «Напоље.» А они као мала деца изиђоше без

иједног протеста и гунђања. Затворих славине и изиђох. Кад тамо један војник моли ме да наточе један бакрач ракије и да се увече мало послуже. Одобрим му али с тим да не смеју пити док не стигнемо до места где ћемо провести ноћ. И тко пођемо. Док одједном, у мраку, руку ми нађе друга рука. Окретох очима за њом и с чуђењем опазих да је то рука социјалисте Гојковића, што ми је, прва три дана, душу јео својим заједањима. Не рекох му ништа, а он прошапута: «Опрости, поднаредниче! Човек си.»

Нисам овако опширно испричао овај за мене важан догађај у животу, двоструко важан, ни због чега другога, већ да покажем како је одмах у почетку моје војске, војска на мене деловала: да одбацам последње остатке Толстојевог схватања Хришћанства с једне и да схватим механизам како настаје ауторитет међу људима, како се људи могу водити с друге стране.

Искуства у војсци

И од тог дана остадох у војсци све до краја рата, до далеко иза окршаја, јер ме демобилисаше 17 јуна 1920 године кад већ ниједног резерviste није било ваљда у војсци. За све то време проведох у истом ваљевском пуку, као десетар, ађутант батаљона, водник митраљеског одељења, водник пешачког вода и вршилац дужности командира чета. Од 1919 до краја био сам одређен за командира железничке станице у Бакру (Шкрљево) поред редовних дужности. У исто време био сам обавештајни официр IV армиске области за спољну службу.

Мени војска није била тешка. Одиста сам све радио са вољом. И није истина да у војсци влада «глупа» дисциплина.

Тако глупе потчињености ја сам видео у миру, у државној администрацији, у суду чак — свуда где човек није човек. Ја сам усред рата, у војсци, био слободан. Писао сам рапорте оштре, чак и заједљиве. Одбијао да извршим наређења. Парнично се и са претпостављеним. И изишао сам из рата са две казне: једна опомена команданта дивизије за омаловажавање вишег официра и један укор начелника Саобраћајног одељења Врховне команде за употребу претећих израза у рапортима. Као ађутант самосталног батаљона коме су за пола сата погинула два команданта батаљона, писао сам релацију о раду батаљона за време Кајмакчаланске битке и најслободније давао мишљење о наређењима и раду виших команданата. И као обични резервни потпоручник узимао иницијативу у свима случајевима где је то било потребно, чак и у односу према другим државама и другим пријатељским војскама.

И тако, пред крај рата, доживео сам да ме испитује комисија од два генерала (француски и енглески) и једног америчког пуковника — по тужби италијанског корпуског команданта, Грационија, — и да се сами чланови комисије, од којих ми је француски генерал био претпостављени, сагласе потпуно са мојим схватањем. Видео сам у војсци глупости али ње има гдегод има глупих људи. А њих има, Богу хвала, по свима степенима јавне службе. Али нисам видео ни осетио ту «глупу дисциплину». Односно кад бих је видео, ја бих употребио средства која ми сама војска даје, по потреби искористио и своје право на иницијативу и на извршење у духу стварне ситуације, и нико ме због тога у војсци није гледао попреко.

Првео сам одиста најлепше године свога живота, од 23 до 29 године, у војсци. И ништа не жалим.

Напротив, срећан сам што сам био у војсци. Није ми жао што нисам довршио још један факултет у Паризу. Мислим да сам највеће духовне сласти доживео баш у то време, у иначе мучном и тешком ратничком војничком животу. Не верујем да би више научио на ма ком факултету и у ма ком граду света, него што сам отворених очију и отворене душе успео да научим, да примим у себе међу пешацима на фронту и у војсци.

Много пута сам о томе мислио и питао се: кад би сад од овога, што знам што је моје, морао нешто заборавити, а само један део сачувати, који бих део оставио, а који сачувао? Да ли онај научен у школама или онај у рату? Без устезања сам одговарао увек: оставио бих онај део у школама, сматрајући да бих тај део и после рата могао да научим, али онај научен у рату не бих имао где.

Војска и рат дали су ми чврстину коју ми живот пре тога није дао. Начинили су од мене човека не само чврсте воље у погледу на самог себе, већ и према другима. Научили су ме истини, да љубав често захтева од човека да буде непопустљив па чак и немилосрдан према другима. Они су ми искуством начинили да схватим одиста божанску природу власти у људском друштву, божанску у смислу органском тесно везану за појам друштва.

Шта је власт?

У тој опасној животної школи видео сам да власт има мисију да човека нагна да иде линијом већег и опаснијег напора који он, по закону мртве природе, избегава, чак и кад се тиче његовог личног животног интереса. Тешко је људе у рату натерати да чак и ровове за свој сопствени заклон копају, а камо ли да се нешто више може постићи без власти, која мора дати и заповест и бдити над свима фазама њена извршења.

Кад су наши по заузећу Кајмакчалана, 26 септембра 1916 године (по старом су овде дати сви датуми) у намери да пробију линију Соко—Рововска коса—Браздаста коса—Будимирци — Црна Река, нападали на Бугаре, они су у том нападу били заустављени на линији, на одстојању од 100 до 200 метара пред непријатељем. Линија коју су посели од Трнавске до Браздасте косе била је тако истакнута према Соколу да је са северне стране Сокола једна противничка брдска батерија (вод) тукла позадину наших предњих линија бочно, анфилално. То нам је причињавало врло тешке губитке. Сваки војник је тада ископао, по сопственом нагону самоодржања, мали заклон за лежећи став, а број оних који су ископали за стојећи став није управо ни постојао. Саобраћајница изеђу тих линија није било. И нико од војника није ни мислио на то. Ако би по дану имао да оде рањен, или ако је требало из ма којих разлога да се са свог места крене, чинио је то у четвороношким скоковима. О неком дотурању хране, муниције или воде по дану није могло бити говора, осим по цену излагања главе непријатељским стрелцима. Тако је погинуо и сам командант V пука, дивни војник и песник Војислав Чолаковић. Сваки војник зна од какве је користи за њега лично ров и саобраћајница. Али не помаже што зна. Остављен само том свом знању, он је остао при оном свом примитивном заклону, који је ретко коме и ноге заклањао.

Долазе једно за другим наређења о утврђивању. И тада видите: водник настојао толико колико он може да, са што мање ризика, свој задатак изврши: дао ископати дуж заклона пешачких, управо линију од рова у коме кад човек иде није заклоњен ни до колена, — колико да лежи ако га први метак већ није убио, или да пузећи може да се провуче. Командир је опет настојао да се једном таквом саобраћајницом позеже од свог заклона до положаја чете. Водници и командири победили су у толико њихов отпор, колико најнепосреднија опасност тражи да победе. И онда стали. Ону даљу линију, великог отпора, већ људска лењост неће и не може да победи. Шта мари што сваког дана по неколико њих буде рањено и погине због тога. Сваки ту прави изванредан рачун вероватноће: сваког дана нека у пуку погине по 1 и нека по 1 буде тешко рањен, то је 2 на 2.500 бораца, то је мање од 1 на хиљаду. Неће ваљда мене, а овако ћу и ја да се мучим. Зато боље да се не мучим.

Да ја не знам да је заиста тако, ја бих мислио да је тај пример рђаво смишљен да докаже тврђење пишево. Али овако, они који су са мном били на фронту знају, као и ја да је човека лакше натерати да пође на јуриш по отворено брисаном простору, на непријатеља који га чека у рововима, него натерати људе на побеђивање своје личне лености у њиховом рођеном, најважнијем животном интересу.

Пажљиво посматрање и разумевање учинило је да схватим да је власт тесно везана с људским друштвом, органски, нераздвајно, управо, и да она има за задатак да људе, у интересу заједнице, па самим тим и у њиховом рођеном, нагна да чине напоре, излажу се мукама и опасностима ради извршења задатка који тај интерес захтева.

У примеру који сам напред истакао и који звучи свакако као парадокс, свакоме ко нема оно искуство из рата, које борци имају војска иде на јуриш радије, него што ће радити на утврђивању,

зато што је овај први посао, ма како опасан био, напор кратак и за старешине и за војнике, док други, нарочито ако је терен тежак, претставља дуговремени, стални напор.

И закључак о суштини и оправдању власти који сам донео у посматрању животне стварности на самом фронту, размишљањем и ранијим посматрањима у миру, морао сам пренети и на људско друштво у миру и тако доћи до уверења које сам напред истакао, о заиста божанском пореклу власти. Јер ако је по природи својој човек упућен на друштво, а друштво по природи својој везано за власт, онда је јасно, да је заиста власт природна појава, а за нас, дакле, што верујемо, божанског порекла.

На фронту ми дође до руку једна мала књижица "L'Homme qui vient" (Човек који долази) "Philosophie de l'Autorité" (Философија власти) од Жоржа Валoa. Мало књига у животу прочитао сам два пута, а ову сам књигу два пута прочитао, и с каквим уживањем. Ту нађох истоветне закључке до којих сам посматрањем живота у војсци, на фронту, и сам дошао.

Али даља моја посматрања доведоше ме до закључка да је једно правна власт, а друго фактичка. Најбоље и најлепше је кад се обе нађу у истог човека. Али врло често није тако. А у војсци, и у рату се то нарочито лепо види. Као данас се сећам.

2 септембра 1916 био је штаб батаљона код Куферастог камена, на окомку Кочобеја, ту су две чете у резерви а на положају дивизион пуковника Туцовића, а он с нама. Испред нас две чете. Капетан Маџаревић и потпоручник Б. Јевтић на своју руку хтели су да освоје Кочобеј, по магли. Овамо у штабу нико није знао о њиховој намери. Пошли по магли и дошли до бугарских жица. Ту се одједном дигла магла. Непријатељ их открио и отпочео убиствену ватру. За кратко време 70 мртвих и рањених. Остали отступили и дошли к кама. Усплахирени, задихани. И ми с њима. А испред нас из магле, која је опет пала, запомагање и дозивање оних који су тамо остали. И сви седе као скамењени: два пуковника, неколико капетана, девет водних официра, много наредника, сви без речи. Док се тек јави поднаредник Тома Марковић: "Има ли ко да пође са мном да извлачимо оне што запомажу и мртве."

Опет тајац. Сви ћуте.

Тада Тома опсова нешто и рече: "Е моја десетина мора! Двојица с пушком и бомбама да идемо до жице да чувамо, а остали са носилима да износе!" Диже се за њим његова десетина без речи. Разуме се, било је после и других наређења. И све је извршено и сви су извучени.

Али прво је улогу стварне власти узео на себе поднаредник Тома Марковић, док у првом тренутку они који су правно власт требали да узму нису се сетили или је пак потиштеност била толико велика да нису могли извршити своју праву дужност власти.

Видео сам тако, за шест година, врло много примера да они што власт треба да врше нису на висини свог задатка и тада или нико не врши оно што је требало да врши онај коме прво принадежи или пак ту власт, на своју иницијативу, узима и врши неко ко је испод надлежног. У првом случају за јединицу у којој нико не врши власт, мора, према тренутку, наступити већа или мања штета, или што је исто, не постиже се велика или мања корист, која се могла постићи. У другом случају та штета или та пропуштена корист се накнађује потпуно или делимично.

Личност носилац власти

Отуда је питање личности која власт врши — питање прворазредно.

А у питању личности човека који врши власт видео сам, игра далеко мању улогу његова спрема од његовог карактера.

У 1914 и 1915 години имао сам команданта пука човека о чијој спреми ми нисмо ни стигли никад да мислимо. Сад кад ствари посматрам уназад, налазим да би у једној битци боље урадио ово, а у другој оно, него што је чинио. Али његова честитост и преданост у вршењу свог задатка, његово војничко држање, у најкритичнијим тренутцима, чинили су да је он пуком заиста владао. Кад смо дошли до Подгорице 1. XII.1915 да је пуковник Стеван Милетић. добио наређење да поведе V пук

натраг ка црногорској граници, наш пук би пошло као један човек, иако изгладнео, без муниције, без обуће и без одела.

Знао сам, напротив, другог једног команданта из наше дивизије, човека изванредне спреме, и опште и стручне, — човека који је свршио једну од најбољих војних школа на страни, али у његовој личности огледало се нешто ситничаво с једне и бојажљиво с друге стране. И његово командовање пуком остало је без икаквих резултата достојних запажања, — изузев што и данас постоје стотину анегдота како је командант хватао коморције у небриси са трошењем ексера и поткова за пописану магарад и како је у време затишја, пошто би се разговарао с официром, који је, кад би стигао у своју чету, већ тамо затицао изјашњење у петнаест тачака, каквог је коња и каквом брзином јашио.

Из многобројних примера које сам имао пред очима, утврдио сам да се власт врши лакше и стварније уколико је карактер носиоца власти пунији јунаштвом и честитишћу. И доиста немогуће задатке могао је својом влашћу извршити онај старешина који је могао, у датом тренутку, развити из своје личности што више јунаштва и честитости. Ова друга особина строго узевши и није за тренутак потребна, довољно би било да старешина и само јунаштво покаже, па да власт заповедања буде извршена. Честитост је потребна да се његовим речима и гестовима верује.

Два примера ће бити довољно да то објаснимо.

28 новембра 1916 године наш батаљон буде смењен с Рововске косе и упућен позади Браздасте косе, да помогне нападе нашег 3. батаљона, који је ову косу био освојио, па је, ноћним непријатељским противнападом, положај изгубио. Задатак нашег батаљона био је да наступи позади 3. батаљона. Нсуспех тога дана долазио је отуда што наш батаљон није био у првом борбеном реду, десно од Добровољачког одреда, већ само у другом борбеном реду. Мој тадашњи командант потпуковник Љуба Недељковић, пред сам почетак напада, нареди да се сви командири и водници скупе на једној пољаници позади положаја који ће се нападати. Кад се скупише, он је био са својим фотографским апаратом на једној стени, одакле је фотографисао предње положаје. Видевши да су официри и водни наредници скупљени, он скочи са стене да претрчи неке брисане просторе, али у тај мах непријатељ поче бризантним зрнима да туче место где је он наредио скуп, као и размак који је он имао да претрчи. Он се смејући се, затрча, и упаде међу нас. Ми стадосмо мирно. И он још задихан издаде заповест за напад, додајући: «Моје је место између првог и другог борбеног реда (батаљон се кретао у шахматном поретку са две чете у првом, а две у другом реду). Капетане Ћирићу (који је тек што беше дошао прездравео од ране) немојте примати чету. Бићете са мном. Кад погинем, да примите батаљон!" Оно, "кад погинем" проструја кроз све официре и воднике. Нема "ако погинем", већ "кад погинем". А веровало се да то није празна реч већ истина.

Био сам уверен да је наш батаљон био напред да би тога дана Браздаста коса пала у наше руке или бисмо ми заиста били искрвављени. Таква је била сила команде мог команданта и вера у његову реч. Овако цео наш елан заустављен је од млитавог 3. батаљона, услед чега и сам напад беше заустављен и све жртве тога дана (добровољачког одреда и нашег пука), а и сам командант пука буде тешко рањен, беху узалудне. У овом случају напомињем да командант није био крив. Многи су га сматрали "лудим на своју руку". Али видели су јунаштво и честитост и отуда му није било тешко да покрене батаљои за извршење задатка.

Познавао сам једног, тада нижег официра, патолошког типа иначе, који на својој души има много душа, бруталног, осионог, алкохоличара. Он је био у стању да пред напад буде врло речит и да покаже и гестове који личе на јунаштво. Међутим, своју чету није никада могао повести, јер је сваки војник знао добро командира и његово кукавиштво, па су на његове речи и гестове гледали с потсмехом. Те његове речи и гестови били су истина довољни да донесу Карађорђеву звезду, јер су га претпостављени ценили по речима, гестовима и извештајима, али су његови војници знали каква је стварност. Убеђен сам да је тај човек остао дуже да би га у каквој борби неко од његових војника убио, јер такви редовно страдају на тај начин. Осионим старешинама, иначе прљавим и кукавицама, уствари, нађе се по неко од рђавих војника који им дође главе. Иначе је, заиста, изванредно ретко, да не кажем немогуће, да се на јунака, а иначе честита човека, нађе војник његов, ма какав био, који би руку, ма и из мрака и невиђен, могао подићи.

Случај команданта XVII пеш. пука, пуковника Стојшића, особито је карактеристичан. Он је као командант Плавског одреда ставио под преки војни суд 24 војника v. сва 24 стрељао, све у року од једног сата и то на тај начин, што је извео пук у строј, командовао по батаљонима пушке у купе, а за тим да се батаљони одвоје од оружја и скупе у кару, па затим, извадивши свој сат, оставио десет минута да му се одмах одаду потстрекачи који наговарају војнике да напуштају заставу војничку и предају се непријатељу, наилазећи на погодно тло, пошто је Србија била изгубљена. Када то није добио, наредио је сврставање у врсту, па затим почео да броји лично и сваког десетог одвајао, и тек потом је успео да му се потстрекачи из средине пука избаце.

Сасвим је сигурно да ту о некој правди не може бити речи. Врло је вероватно, да је међу стрељаним било и невиних, али свакако не толико кривих војника. Отуда је сигурно да је пуковник Стојшић у својој командантској ревности много претерао, иако се после тога из његова пука нико није више предао и XVII пук зато довео на Крф највећи број пушака од свих пешадијских пукова који су се повлачили преко своје или поред своје територије. Али је пуковник Стојшић иначе био велики јунак и честит човек, па се нико не нађе да њему, ни као команданту XVII пука, за сво време командовања, ни као команданту II бригаде Дринске дивизије у чијем је саставу био XVII пук, какву год пакост учини. А пуковник Стојшић био је храбар човек који је и дању и ноћу био међу војницима. Али ма како да је његов гест био груб, претеран и неправичан, сви су знали да пуковник Стојшић то чини у очајању што му је пук почео да улази у расуло, па да би тако задржао војнике да остану на тешком путу војничке дужности. А данас кад човек наиђе на територију старе Дринске дивизије може бити сигуран да ће тешко наћи војника који ће рђаву реч рећи о пуковнику Алекси Стојшићу. Али, интересантна ствар, кад се буде о њему говорило о свему ће стари војник гозорити, само ретко који ће хтети да говори о оном стрељању у Плаву, и ако неко почне говорити, војник ће се задржати на изношењу чињеница, не дајући о самом чину свој суд.

Тако наш сељак. Осећа он да вршење власти, у рату нарочито, може да учини да носилац власти и грубо погрешити али кад је то јунак и мученик, као што је то пуковник Стојшић, сељак — војник и борац — мисли да нема права да он суди о неправди почињеној у јуначком вршењу власти. Из ових примера види се да овде нарочито говорим о случајевима вршења власти у циљу утврђивања колико јунаштво и честитост помажу њеном извршењу, т.ј. да су јунаштво и честитост стварно везани за лако и стварно вршење власти. Видео сам, разуме се, и далеко већа лична јунаштва него ово неколико примера, али мени није био циљ да износим такве примере, ма да сам очајан што ме живот који водим спречава у извршењу позива који осећам и дужности коју имам, већ само оне помоћу којих ћу расветлити однос власти према карактерним особинама оног који је носи.

Употреба власти

Рекао сам да је при овоме питање спреме мање важно од карактера носиоца власти. Рекао сам мање важно, а нисам рекао излишно, или чак и штетно. Разуме се да ако је старешина не само јунак и честит, већ је осим тога и спреман, онда је то утолико добро што ће власт употребити с већим знањем или вештином.

Али немање довољне спреме не се надокнадити. Не може се накнадити недостатак јунаштва и честитости. Знање и вештину у сваком конкретном случају моћи ће старешина да накнади и саветовањем са својим доглавницима, саслушавањем њихових примедба, допуштањем и њихове иницијативе.

Стотину пута сам имао прилике да видим у борби да потчињени промене, на своју руку, извршење примљене заповести, нашавши да ситуација не одговара, или да уопште није била погодна. Видео сам много пута да потчињени чак и одбије извршење. Али нисам видео да је потчињени због тога одговарао, ако је то било умесно. Сваки старешина, а нарочито јунак и честит човек, не само да не потрже на одговор потчињеног што је променио наређење, већ му је чак и благодаран, ако је на тај начин избегнута штета и добијена корист.

Али издавање једне заповести у борби није тако једноставно. Ваља знати да кад старешина изда заповест, потчињени могу да чине примедбе. Нисам никад видео ни једног старешину који би спречио изношење тих примедби. И то је тачно, не само кад командант пука издаје наређења командантима батаљона, ови командирима чета, ови водницима, а ови десетинама, већ чак и код ових последњих. И тако постоји један организам у војсци, који реагира у границама органске слободе, у циљу поправке евентуалних погрешака. Отуда су грешке од неспреме старешина у нас у рату биле далеко мање, него оне које су долазиле услед немања карактера.

Много већа опасност постоји код погрешака стратeгиског карактера. Ту стратeгиску мисао командантову, која је малом броју људи позната, ако је погрешна, односно срачуната на погрешним претпоставкама, мањи број људи може да поправља. Али код људи којима су стратeгиски задатци поверени, већ не може да се ради о неспреми, већ о недостатку карактера или о узроцима који су умањили снагу карактера.

У том погледу је карактеристичан случај Војводе Путника крајем октобра 1914 при евакуацији Ваљева.

Ту се види да је пок. Војвода, чијој се спреми нема шта приговорити, био под депресијом свакако старости, болести и рђавих гласова с фронта и то је утицало да све оно, што је он иначе знао боље него ико, иде у други ред и да он дође на мисао најгору за једног војсковођу, те да земља треба да капитулира. Али и ту се овој депресији у карактеру Војводином нашло лека што су супротно од њега деловали тадањи Престолонаследник и Регент Александар у својој улози Врховног Команданта и генијални војник генерал Живојин Мишић и тадашњи Председник Владе Никола Пашић, разуме се да би ситуација била далеко тежа да је ма које од ових лица стало на гледиште Војводино.

Па и ако није прихваћено његово гледиште, из ситуације наше војске на дан 13 септембра 1914 године (одн. 26. IX у издању Главног Генералштаба), светла војничка интелигенција тадашњег Команданта I армије, видевши већ контуре Колубарске битке, наредила је повлачење своје Армије на положаје села Таково, положај Липе, село Шилопај, у намери да своје трупе извуче из непосредног додира са непријатељем, мало их одмори, а за тим, кад непријатељ силази са испресецаног планинског масива, крене у напад са циљем освајања планинске греде Маљеи—Сувобор—Рајац, да би непријатеља одбацио ка Ваљеву. Али ту мисао не може да прихвати Војвода, убеђен да о некој офанзиви не може бити речи, па кад напослетку, после драстичног упорства генерала Мишића, повлачење I армије и прима, онда то чини против воље и сам наређује офанзиву II и III Армије и Обреновачком одреду и то такву, да би, да је до ње дошло, може бити, и ситуација и I Армије за офанзиву била онемогућена.

Старешинство и честитост

Нема људи који би сматрали да се може бити добар старешина а да се буде кукавица, али зато ће већ бити доста таквих који ће сматрати да честитост није баш тако много потребна.

Изнео сам напред један пример, али ће се томе примеру замерити, па ће се рећи да тај пример показује једног старешину који је стварно кукавица, а само се прси, има речи и гестове јунака и да није могао имати успеха код своје чете.

Да би ослабио ову примедбу морам тражити друге примере. Нажалост, наћи их не могу и поред огромне галерије типова на које сам током своје војске наилазио. Али кад би се запитао откуда то, видео би да је томе разлог углавном тај што јунак обично не може бити прљав човек. Прва особина јунака је способност да се жртвује за другог или за више ствари (чојство). Та особина показује већ умањено или бар оплемењено самољубље. Како је узрок свих прљавих непоштених послова у самољубљу, то је јасно да човек са умањеним самољубљем тешко да може пасти у ред оних који своја недела чине из самољубља.

Тако сам дошао до сазнања да је власт везана за јунаштво и честитост — и то не само у војсци, у рату, већ и у мирном, обичном животу народа. На јакој светлости ратног искуства, (ја сам

мислио о примерима из свог личног искуства) а више и из историје општенародне, и ту сам дошао до горњег закључка.

Разуме се, да може командант пука бити и кукавица, па то и остати, — а његов пук, ношен општим догађајима, а можда и врлинама потчињених, чак и отклањати штете које кукавиштво командантово наноси пуку. Као што може под извесним условима на истакнутим местима, у време мира, да се нађу људи нејуначких и непоштених особина, па да земља зато не пропадне. И кад говоримо о горњем закључку свом, утврђујемо, да сам закон природе власти истиче захтев који, ако је испуњен, власт даје резултате повољне по њену мисију у пуноћи а ако није испуњен, он доводи мисију власти у питање. Ово што сам рекао личи као да сам рекао: човек има две руке и две ноге. А неко ми примети да он зна и човека који се родио са једном руком или једном ногом. Да, може да буде и људи с таквим недостатцима. И они могу живети и радити. Само ја овде не говорим о изузетним случајевима, већ говорим о томе што је по природи незано за власт и што власти, кад је испуњено, даје пуноћу, а шта је опет умањује.

Да завршим овај део истицањем да сам видео да су се многи људи трудили у рату да буду на висини свог старешинског задатка у том смислу што су се трудили да развију у себи особине које већ природа власти од њих захтева.

Верујем да је врло мали број људи без труда, од првог тренутка, био одмах јунак; Напротив, уверен сам да је на многе људе, свесне да не могу друкчије одговарати части која им је додељена, утицала власт да се труде сваког часа, да јуначки не само подносе ратне опасности, већ да чак и догађајима у рату управљају.

Али то потврђује, на други начин, оно што се напред истакло као искуство. Јер, с обзиром да људи, по закону своје телесне природе, више воле да иду линијом мањег отпора, а овде, на против, иду линијом већег отпора, мора да постоји неки јак разлог који их је на то нагнао, — а тај разлог није ништа друго до уверење да друкчије неће моћи одговорити старешинском позиву и терету власти које су се примили.

Целост личности

Треће искуство које ми је рат донео јесте, да исто онако, као што је ствар изванредно велика умети и моћи водити људе у тако опасним ситуацијама као што је рат, — и то се не може постићи без јунаштва команде, — исто тако је сваки човек, у коме целост личности није спроведена, као војска разбијена.

Сваки човек је морао доћи до сазнања да се у њему јављају као делови разне личности, које с времена на време мисле, желе, раде, кроз њега.

Зар је једном сваки човек, који је пажљиво посматрао свој унутрашњи живот, приметио у себи појаве овакве или сличне?

Не улазећи у разматрање одакле је то (да ли заиста као што мисли један француски многоструки и талентовани писац да су то делови личности, чији смо наследници по крви) — сигурно је да човек мора ту да учини реда, да створи своју моралну личност, да задржи у њој оне психолошке појаве које јој одговарају, односно јачају њену снагу а одбаци оне које јој смањују снагу. Откуда ми је баш у рату то дошло? Отуда што сам у рату не само себе држао под нарочитим надзором већ и због тога што је атмосфера сталне опасности, напора и муке и сама погодна за овај духовни рад.

И тако сам испитујући своју духовну личност, нашао да је потребно учинити у њој многа чишћења и дотеривања, да би она добила пуноћу и целину. Био сам, то сам већ рекао, раскрстио с толстојевштином. Али ипак је заостало нешто у мојој души од ње. Нисам још пришао цркви потпуно. Веровао сам сад у све истине верске, али питање мог унутрашњег живота сматрао сам да није потребно да буде изношено пред свештеника и Цркву. Бог, мислио сам, види и зна и иначе све. И тако нисам постио, нисам се исповедао, а још мање причешћивао. Гледао сам на то очима једног протестанта, иако сам већ вером својом пришао цркви.

Читајући на фронту "Introduction de la vie dévôte" (Увод у побожни живот) од Св. Франсоа Салског ја сам прешао и ту станицу, те се припремим и исповедим и причестим на Бадњи дан 1917 г. у цркви села Будимираца на самом фронту. Нити могу, нити хоћу, а нити смем овде износити огроман свој духовни доживљај од тога дана. Нисам у формирању своје личности смео ни могао прећутати ово своје искуство, којим ми је вера потврђена, и којим изванредним средством одржавам, колико је то човеку могуће, целину своје иначе слабе и крте личности.

Јер и ако изгледају чисте просторије у којима станујемо, само кад покушате да их почистите ви ћете видети колико је по угловима и пукотинама било прљавштине. Шта је пак тамо где људи иначе не полагају на чистоћу, где се редовно не паје и не чисти, не брише и не пере.

Знам да ће многи ту наћи доказа о мојој слабости. Али ја то и не кријем. Ја сам, остављен самом себи, без Божје заштите и помоћи заиста слаб човек, И разлика између мене и оних који се мојој слабости потсмевају у томе је, што ја своју знам, па се помажем, лечим и јачам, — а они своју не познају, већ играју улоге јаке личности, а сами су као људи преслаби.

Далеко сам од тога да сматрам, да сам и данас успео да достигнем ону снагу осећаја, разума и воље у својој личности каква би требало да је и да јој дам ону целину и чистоту коју би требало да има. Без икакве лажне скромности морам рећи да сам и сувише свестан свих њених недостатака. Али уверен сам с друге стране да нисам изградњу њену ослонио на науци Христовој, осим труда и љубави према Његовој личности, да нисам пришао цркви Његовој и трудио се да живим у духовној дисциплини, да бих био у тој мери пун недостатака да о неком јединству и целини личности не би могло бити ни речи.

Људско друштво и срећа

Четврто искуство које ми је рат дао јесте сазнање да људско друштво не може очекивати ни од једног свог уређења неко стање блажене среће, мира и радости, с обзиром да сами људи у огромном свом броју остају растрзани страстима, немиром, грехом. И то не само у друштву националном, већ и интернационалном.

Човечија природа има у себи жудњу дубоку за тим и таквим поретком, али такав поредак није могућан у друштву људском.

Све се дешава као да људи имају слику једног друштва за којим жуде, а начин да до њега дођу није им дат. Уствари, дат им је, али зато треба да људи појединачно победе много шта у себи, пронађу равнотежу коју немају, — па тек потом би се могло очекивати такво друштво национално и интернационално. Данас друштво, чији су чланови у тој мери подложни немиру, не може очекивати да постигне мир. Зар би могла мирно пловити лађа на којој су цела посада и сви путници обузети неким грозничавим трчањем час на једну и час на другу страну.

Зато сам се баш у време доношења Вилсонових четрнаест тачака и пројекта о Друштву народа и декларације о укидању тајне дипломације и о вечитом миру, чудео да има државника који озбиљно и искрено говоре, а још мање и мисле овако. У то време сам још сматрао да се бар треба дивити племенитој доброј намери. Данас мислим да се добра намера, лишена сваке стварне подлоге правих добрих намера, мора најжучније сузбити, пошто на рачун таквог предузећа, заводите оне који су се дали повући и поверовати.

Посматрао сам живот на фронту. Бољи људи се тешко могу наћи заједно у толиком броју. После албанског повлачења остало је заиста у војсци оно што је имало нарочиту свест о дужности према земљи. То нарочито подвлачим, јер сам слушао по који пут да се, од стране оних који нису били на Солунском фронту, каже и друкчије. Разуме се, процеди по неко кроз зубз, као у шали: "Можда да су били јунаци, они не би ни бежали, већ би остали".

А ја одговарам, да је преко Албаније прешао и на Солунски фронт дошао заиста најбољи могући одбир, јер је бирала Албанска Голгота прво, а после се забушант и кукавица мучио на сваки начин да се домогне Италије, Француске, Швајцарске, или да остане на Крфу, или на послетку бар да остане у Солуну.

Фронт је био у планинама. На фронту Дринске дивизије нигде насеља. Код српске војске иначе, за време операција влада највећа могућа чедност, која долази од народног веровања да човек који није чедан, који иде са женама, мора платити главом. На фронту наше дивизије је то било потенцирано потпуним отсуством сваког насеља: Запазили смо да људима то уздржавање није не само шкодило, већ их чинило уравнотеженијим и ведријим.

Људи су били добро храњени, па релативно добро (а с обзиром на здрав планински зрак) и здраво смештени, затим врло добро одевени и обувени.

У већини је на фронту владало затишје, т.ј. ретко је долазило до боја, изузевши редовног слабог пушкарања и по мало артиљериске и митраљеске ватре. Ако је већи број људи за читаве две године био више у приликама да буде у међусобном миру, то је било овде; па ипак, чак у таквим повољним приликама, долазило је до потреса. У једној чети 3 батаљона зато што је командир наредио да се један војник који је нешто скривио, стави у затвор, пала је команда од некуда: К' оружју! — и за часак је цела чета била к' оружју и појавила се с оружјем у руци према командиру, иначе исправном човеку и старешини. У нашој 2 чети на сам Божић. 1916 у јутру, на најопаснијем месту према непријатељу, на самој објавници, на непуних 50 метара од непријатеља, стражар убије другог стражара свог друга, зато што га је овај чвркнуо три четири пута по озеблом уву. Случајева блажих и лакших било је у свима батаљонима дивизије, а нарочито у четама добровољаца из Америке.

Свакодневно посматрање тог нашег живота, под иначе тако повољним приликама за миран међусобни живот, учинило је да дођем до оног искуства. Сад додајте да људи у обичном животу имају породице, да имају материјалистичке жеље, партије, страсти, да нису тако пробрани, па ћете онда морати доћи до закључка до којег сам и сам морао доћи.

Отуда се појављује потреба за одржавање међусобног мира, и то утолико јаче морају утицати власти, уколико је мир чешће и јаче угрожен.

Али из овог искуства никако не треба закључити да сам тиме сматрао да је узалудан сваки труд око уређења друштва. Напротив. Баш из тог сам закључио да се најбоље могуће уређење може добити по цену великог труда и борбе, и стално у труду и борби одржавати. Ово моје искуство било је потребно само зато да ме склони од разних утицаја друштвено-политичких комбинација, које су скројене без обзира на људску друштвену и психолошку стварност.

Сам, у то време, нисам мислио да се посветим друштвено-политичкој борби. Био сам добар војник, а кад се рат сврши, мишљах, док оженим млађег брата, па ћу у манастир, а потом ћу да се борим као прост Христов војник за морални и верски препород народни, знајући из личног искуства, колико је то преко потребно. Али зато сам свом душом желео своме народу оно државно уређење, које су његова храброст и мучеништво заслужили, уређење, које ће бити у стању да га води и управља народном и друштвеном судбином.

Никад нећу заборавити један претопли јунски дан 1918. Говорило се увелико о нашој офанзиви. На мом отсеку, између наших и бугарских ровова, била је пространа јаруга ретко пошумљена. На ивици њеној имао сам две објавнице. Бојао сам се изненађења, ако непријатељ има у овој јарузи своје оделеље, јер је по ноћи лако спуштање са његових стрмих, ситиим камењем посутих, коса, — а и у случају потребе да ми наступимо хтео сам да јаруга буде у нашој власти. Отуда се решим да рано у зору, са једним војником, сиђем у ову, великим дрветима ретко пошумљену јаругу и осмотрим изблиза непријатељске положаје (тач. IV. и V. и Веза с Рововском Косом). — Са мношћу у зору пође мој наредник, сад пок. Чедомир Лазаревић из Мионице. Једва се видело кад смо се са наше објавнице спустили. Јаруга пространа, омеђавају је непријатељски и наши положаји, с том разликом да непријатељ гледа дно јаруге, а наши га не виде.

Кад је свануло, ми онда тек видимо да се не смемо кретати, већ да можемо да нађемо само какву добру букву и у њеном хладу, да проведемо дан, па тек вече кад се отпочне спуштати да пођемо јарузи. Повучемо се тада под такву стару букву. На 200 м. изнад нас стрше непријатељски положаји. Где год да се кренемо туку нас у главу. Једини нам је спас хладовина, јер нас у сенци видети не могу. А сенка уска и није густа, већ ту и тамо провирује сунце. Ми нађемо најбољу сенку и седнемо тако — гледамо преда се. Осматрамо. Ћутимо. Док чух мог наредника, он заспа. Целу ноћ

нисмо спавали и сад га сан савладао. Спава се и мени, али сад шта да радим. Пустим га нека спава мало, а ја ћу за то време стражарити, па после њега да пробудим, а ја мало да спавам. Тишина дубока. Само птице мале и веселе ћућоре и прелећу с гране на грану. Једно јато полете право на нашу букву и већ додирује гране, па кад нас опазише, оне са уплашеним ћурликањем побегну. "Е сад да сам код Бугара, знао бих да са овом буквом није све у реду" — помислим.

По нека пушка опали лево и десно од нас. Моји војници ћуте. У даљини код Италијана, на коти 1050 затутњаше топови. После се прекиде све и опет ућута. Сунце се уздиже снажно и подмлађено. Небо скоро без облака. Око нас трава сочна, зелена, бујна. Из дрвећа бујни листари избили, окићени скоро зеленим лишћем. Гледам мог наредника. Вршњаци смо скоро. Он раскопчао блузу и спава. Младост и снага. Пробудим га после два сата и кажем му да добро пази, и од непријатеља и од змија опасних, па легнем и заспим. Кад одједном нешто шушти у мојој близини незнам шта, али ме пробуди. Мој наредник спава и хрче. Спавали смо заједно. Сенка се измакла и нас обасјало врело сунце. Једва га пробудим. Опијен од сунца, он се довуче поред мене у хлад и поново заспа као заклан. Не вреди више спавати — и да нам се штогод не деси, реших се да останем будан. И тако сам седео и мислио.

Боже мој, ето мој друг и ја. Имамо по 27 година. А позади нас хиљада наших вршњака или мало старијих од нас. Ето нас вреба смрт. Као што сам стотину пута гледао како квочка пилиће своје кад наиђе грабљивица птица увлачи у сенку да јој не буду примећени, ето и нас у овој сенци, чувамо се од смрти. Ми овде бежимо у сенку да се заштитимо од ока бар, а они позади нас у земљу се закопали да се заштите од метака. И ми и они, да се заклонимо од смрти. Млади смо. Па ипак смо знали: јутрос, кад је требало овамо сам сам пошао, није ми нико наредио. А да сам хтео и могао, пошли би сви моји војници овамо са мном. С једне стране: жеља за животом, а с друге, вољно излагање опасности страшној и кад се запитам: од куда то? Онда добијем одговор: уверење да се само на тај начин може земља наша видети слободном и снажном. То нас гони да овако радимо. А кад дотле дођох, онда ми мисли одоше саме да узлећу више земље наше поробљене, да јој сагледају контуре, тако добро познате духу. И тада се сећам закључка свога: ко зна колико ће још племенитих прегнућа бити у узлету прекинуто, колико младих живота положено, док Отаџбина буде слободна. А толико их је већ хиљада пало, да је човеку доиста страшна и мисао о тим жртвама. Али кад то буде било једном онда одиста не сме живе бити срамота од мртвих због уређења које су, у тако плаћеној земљи, добили.

Знам да правде међу људима не може бити, док су људи, али дај да видим жудњу за правдом, па да се утешим. Знам исто тако да ни радости сталне међу људима, ни мира сталног не може бити, али дај да видим жудњу за радошћу и за миром, па да се утешим. Знам да су људска уређења и установе увек пуне недостатака, али дај да видим жудњу и труд за побољшањем, па да се утешим. И сама та тежња и одговарајући труд биће одиста благословени од оних који су своје младе животе, као жртвени јагањци, принели на откуп слободе и величине Отаџбине.

Није ми тада ни падала на памет могућност, да ће уређење државе давати и животом њеним, и њеном судбином управљати, само двадесет година после рата, они људк који су, и ако вршњаци јунака, кукавичким својим срцем, били повучени далеко не од фронта, већ и од саме војне зоне на Крфу. Живели су у Паризу. Најмање ми је пак, падало тада на ум да ће ти и такви кукавни типови, само двадесет година после ових дана, сматрати да имају искључиво право на то, и да ће због тога имати смелости да гоне и свако јунаштво и сваку честитост који се буду усудили да им противурече.

Али, иако сам тако мислио, понављам, нисам уопште мислио да ја будем међу људима који ће се борити за правилније и правичније друштво и државно уређење. Кад сад о томе мислим, долазим до уверења да сам у то време мислио како ће, заслугама, моралном атмосфером, створеном борбама и жртвама поднетим, некако то питање бити на најбољи могући начин решавано. Очигледно је то моје уверење тадашње било без основа, као што данашњица показује, али себе за тај посао, тада нисам ни спремао, већ за борца и јунака искључиво Христове Цркве, а с друге стране, пошто сам се годинама кретао у атмосфери борбе и нерава и видео све патње, и све болове, и сву крв проливену, веровао сам да управо није ни могуће да буде друкчије него онако како сам мислио да мора да буде.

Додуше, још тада сам запазио, отишавши два пут у позадину (једном 1917 новембра месеца, упућен са дијагнозом катара у десном врху плућа, што се у болници солунској већ показа на срећу као нетачно, а други пут у самом јеку победе, септембра 1918 као рањеник са Овчег поља). То сам запамтио у Србији док смо били, да је једна атмосфера на самом фронту, а да је сасвим друга у позадини. Да у тој првој атмосфери и људи, мање храбри и мање честити, под неким утицајем, јачају у храбрости и честитости, — док у другој, трулеж, неваљалство, корупција, проституција, дефетизам, издајство, дезертерство стварају опасност и за храбре и чисте људе који су се тамо случајно нашли.

А то је требало да им да на знање, да кад се рат буде свршио, она ће гомила из позадине тада да покуља, да постане офанзивна, и онда ће она, извршити оно што сам много доцније запазио и назвао кобном сменом. Они ће, што су за време рата имали само страх за своје животе, а и жељу да се што боље проведу и награде, док су други напред, мање здрави вршили своју тешку и опасну дужност, гурнути неодољиво напред, они ће избити у прве редове, они, кукавице и шићарције, они ће сад судбином земље господарити, за коју не хтедоше ништа или што мање жртвовати.

То је требало да закључим. Али нисам. Толико је она атмосфера напред у мојим очима надмашала ону из позадине, да ми није ни на ум падало да ће, чим се рат буде свршио, улоге бити одмах промењене, — да је то управо нормално, ако носиоци јунаштва и честитости и за време мира не буду јуначки и честито бранили своју земљу, од. насртаја кукавица и шићарција.

Оба пута сам имао две реакције: једну гађења и презирања према кукавицама, који мојим језиком говоре, а имају душу подлу, похотљиву, кукавичку, гадну, — а другу, што пре побећи од такве средине и дохватити се високих планина македонских, жељан оног чистог ваздуха, оног дивног сунца, па чак и снежне буре, јер је то све било чисто и снажно, и оних дивних људи: редова, каплара, подофицира и официра с којима сам већ толико времена провео и судбину везао, и циљ исти имао, циљ светао и висок, који нам је љубав према рођеној груди и свест о историској дужности једног поколења пред очи поставила.

Посланство српског народа

Исто искуство моје беше да је Промисао досудила нама огромну неку улогу. То сам први пут схватио у Албанији. Управо, и пре ње, још на граници Србије и Црне Горе. 22 новембра 1915 ми смо оставили Пећ и успели се уз планину на улаз у кланац, куда ћемо једним узаним путем, преко Жљеба ка Чакору и Андријевици. До подне се песмо стазама уз планину. Тада видех први пут, испод једне букве, поред неког извора, леш човека педесетих година, са капуљачом око главе, у новом оделу од сукна и новим опанцима на ногама. Умро. И сетих се да сам првог коња, у повлачењу, мртвог од напора видео већ код Митровице, првог вола на Косову, а гле рекох, човек је ипак јачи, и ако је бескрајно већи његов напор био, и мука и туга.

И кад напоследку добијемо ред да уђемо у клисуру и пођосмо њом, а ту већ нова два леша, поред пута у јарку, као опомена онима што хитају ка излазу клисуре. Ноћ нас срене и ту на снегу, у некој четинарској шуми заноћисмо. С муком војници запалише ватре. Нема сувог ништа осим боровине што гори с димом и то некако тешко. Седимо сви поред ватре. Имамо сви хлеб. То је што добисмо јуче (четири хлеба и пола кила пексимита) до Подгорице, како рекоше а у ствари првих пола кила пексимита примисмо тек после 24 дана, полазећи из Подгорице за Скадар око језера. Мени из памети не излази како данас око подне улазимо у клисуру, па се окретох махинално и угледах сунцем обасјан Копаоник. Над нама је било тмурно, а он на сунцу. Да ли ћу га још који пут видети? мислим у себи. "Ко ли ће га од нас још видети?" и шетам очима око ватре, као да могу на то питање одговор наћи.

А наш командир, не онај капетан Иконић који ме је у чету примио, (погинуо је сиромах код Липа, 26. IX увече. Ударио га шрапнел у "бабину рупу", једва нађоше од чега је погинуо, те без речи заспа), већ други, капетан Јанчић, недовршени студент права (погинуо јуначки, на реду 13. IX. 1916, — Бугари га искасапили и бацили низ јаругу, а преко њега његовог ордонанса) седи мало даље за једном ватром. Око њега неколико наредника. Замислио сам се у своје мисли, па и не обраћам

пажњу на његов разговор, док моје мисли не проби и до моје свести не дође одломак једне реченице командирове "сепаратан мир". Ја тада обратих пажњу и чух како командир вели: "Наши ће закључити сепаратан мир". Не знам ни сам каква ме сила подиже од ватре, устадох, окретох се и рекох: "А, то не, г. капетане, то наши не могу, нити смеју учинити!" Сви се сада окретоше мени, а командир ће на то: "Ама добро! знам и ја да то не ваља, али шта да се ради? Видиш да смо постали изгнаници, изгубили смо земљу, сад идемо у маглу, ни сами не знамо где?"

Никад ваљда нисам био речитији као те вечери. Ишле су ми слике и упоређења тако као да сам их од некуд готове добијао.

— То не, господине капетане. Све смо изгубили, истина је. Ето, данас сам последњи пут видео Кобаоник, сунцем обасјан, а ко зна да ли ћу га икада више видети. И баш сам о томе мислио, кад сам чуо ваше речи.

Али кад једном народу Провиђење да овако изузетно тешку улогу, онда мора бити да је томе народу додељена и изузетна величина. Кад смо се данас пели уз ову планину под теретом наших болова и туга, ја сам мислио на Христов успон под крстом, уз Голготу. Мора доћи васкрсење после таквог мучеништва. Мора доћи слава наша, ако додељено нам голготско страдање прихватимо свом душом и свим срцем.

Ви велите све је изгубљено! Данас већ немамо државне територије. Ноћас смо се грејали код Пећи на скупоченој ватри: од шарених домаћинских кола и точкава што попалисмо да их непријатељ не узме. Јутрос прогнасмо с пута у планину двадесет хиљада волова, што се белило као бели снег пред нама кад уз планину пођосмо, — само да пређемо у изгнанство. Све што је било наше остало је иза нас. Пред нама је туђина и неизвесност.

Па ипак, ја идем напред, уверен да ћемо, све што је остало иза нас, наћи само ако идем напред, а не ако се будем вратио натраг. Вратимо ли се натраг, наћићемо мир, и срам и пропаст. Продужимо ли напред, све ћемо, што смо изгубили, повратити, и више добити, колико данас ни сањати, у својој пропасти, не смемо.

Један француски краљ у битци буде заробљен. Изгубио је све. Али тада је јавио краљици: «Све је изгубљено, осим части!» Показало се да је тај краљ све потом повратио. То је био један од великих краљева Француске. И ми ћемо тако. Ми не можемо друкчије. Ми морамо тако. Натраг је пропаст. Напред, тамо где идемо, овако мучно и тешко, тамо је наше будуће ускрснуће, и слава и победа.»

— У праву си, наредниче, рећи ће тада командир. Заиста бољег пута немамо од тога.

А ево још две сличице.

Четири—пет дана после овога догађаја, пошао пук из Андријевице уз добар пут, на који ми Србијанци нисмо били навикли и тако прођосмо висок планински гребен, па се спустисмо у долину Таре. Суморан дан, а ми ћутљиви. Хране већ многима понестало. Седимо и мислимо шта се то збива с нама? На једном месту дадоше нам застанак. С једне стране пута брег стрм. Војници стадоше сви уз брег и ту поседаше. Неко понешто жваће. Неко пуши. Ретко се чује реч. Док с брега затутњи нешто. Учини нам се прво да стење тутњи, а после разбрасмо људске кораке. Два сеиза, са два свежња сена у рукама трче и падају. Свалише се задихани међу нас. Чудимо се од чега беже. Преко прса пребачене пушке. Кад ето ти више наших глава старог Црногорца, без једне ноге. Стаде на стотину метара више нас, па кад га кашаљ напусти, он повика у сав глас: «Ха, рђе и никоговићи! Зар у моје село да вас зло нанесе? Зар на моју сиротињу да насрнете? Видиш, шта вас је! Да сте били јунаци, седели би сте и чували своје огњиште, а не би лепу Србију упропастили, па сад и у овај наш крај ударили да опустошите и обрстите. Не било вас!» Па застаде и гледа нас. А ми, цео пук, ћути.

Нико једне речи да му каже. Командант пука метнуо руке у свој чувени црни мекинтош, па се окренуо и гледа у правцу Таре, доле испод нас. Тишина као да две хиљаде људи ту доле на путу, не стоје, — и као да их одозго она јуначка прилика не обасу најгорим увредама. Глас старчев преко наших глава прелете и удари у другу обалу Таре, па се одби и врати поново. «Седели би сте и чували своје огњиште, а не би лијепу Србију упропастили па сад у овај наш крај ударили, да опустошите и обрстите: не било вас!» Ћути старац и гледа нас одозго. А ми ћутимо и гледамо преда се. Мислим у себи: «О дивна моја и јуначка браћо! Ето почело наше изгнанство. И како то само дивно схватате! Та

једина она два сеиза било је довољно да старца нагнају на ћутање. Али они су побегли испред њега једног, јер и он је у праву.

И како је величанствен одговор оно ћутање на увреде којима нас старац обасу! То ћутање је највеће чојство које је мој пук учинио. Оно што одговори: «Шта да ти кажемо, старче, — па да нас разумеш? Не схваташ ти, јер не видиш, у овом твом кршу, велики ток историје који нас је одвојио од наших домова и нашег богатства. Наше заиста лепе и богате Србије, бацио нас овамо — и зато нема војске која би ти још после увреде коју си јој небројећи бацио опростила: изузев ове што јој, грдећи је, тако говориш. А кратко је време да ти сад и то објашњавамо. Да схваташ и разумеш, твоје чојство и јунаштво би се посрамило од речи које си нам као увреде бацио. Због два свежња сена! Нека, стари. Ни једне речи ти нећемо рећи, — ако си човек и јунак, као што изгледаш, више ће ти рећи.» А старац стоји и гледа. Заћутао. Па онда се окрете и пође назад уз брдо. Гологлав. Али ни речи. А наш командант пука се окрете, пође напред и промрмља пролазећи: «Да, тако ти је то».

Пред очима ми је наше искрцавање у Валони, из италијанске лађе "Asiria", на велику француску лађу "La Logéne", то је било 23 јануара 1916 г.

Прешли смо давно Црну Гору и Албанију. Гладни смо се вукли и болесни од 4 децембра до 16 децембра у Црној Гори, а тог дана се кретосмо за Скадар, око језера. 19 децембра увече стигосмо пред Скадар, да и ту утврдимо да хране нема, већ само месо од болесних и изгладнелих наших волова. На Бадњи дан кренемо из Скадра. Ту је сад пут наше војске био обележен лешевима помрлих војника, да врхунац буде у Сан Ђовани ди Медиа. Одатле наш пук крете за Базар-Шијак и Драч, примајући у недељу дана толико брашна или пексимита, колико би било доста здравом нормалном човеку за један једини дан. А нема шта да се купи. Болест све опаснија. Срдобоља ли је, тифус или колера не знам, само знам да смо сви болесни. Вучемо се исцеђени и испивени, а гладни. На крају, 22 јануара, дође наређење да се укрцамо на лађе; XVII и V пук Дринске дивизије заједно као награду што су довели највећи број војника.

После подне. Сунце сија као код нас у априлу. Ми смо у Драчу, у колони двојних редова. Испред нас XVII пук. И таман да почне укрцавање кад најбоше аустријски авиони, три. Лете над Драчом и бацају бомбе. Команда: колона уз саму сенку од кућа. Нико да није мрдноу. Бомбе падају, наш пук ћути у сенци. Млади и снажни италијански војници искрцавају брашно и преносе цакове на леђима. Кад чуше експлозију, и ако нас виде да стојимо и не бежимо, побацаше цакове с леђа и побегоше. Један потрча улицом па види плот, који ограђује простор што излази на морску обалу. Он трчи тако. Простор празан. Само један чамац извучен на обалу и окренут земљи. Онај Италијан залети се, па кад би близу чамца, а он легне и увуче се испод њега. Онда се окрене и лице, младо, румено, окрете се нама унезверено, па рекло би се не дише. А наш пук стоји у сенци, гледа све то, не бежи, не смеје се, не чуди се, не плаши се, не жали. Па ипак није то пук од камена: то су ипак живи људи.

Одоше аероплани. Ми кретосмо напред и укрцасмо се на «Асирију». Нека стара лађа. На лађи келнер млад Италијан прича ми како су прошли пут, превозећи неке наше војнике имали један несретан случај. У магацинима где су војнике сместили било и врећа са брашном. Кад су стигли у Валону, један умро. Гладан, он се бацио на суво брашно и најео се толико, да је умро. И таман да сунце изађе, кад опет аероплани више нас. Сад нас већ гађају. Италијани дрече, — терају војнике доле. Али нико неће да сиђе. Сви Италијани имају на себи већ појасеве. За нас појасева нема. Војници дигли главу и гледају бомбу кад пође, гласно правећи примедбе о начину гађања: "Промаша!" "Опет промаша!" Бомбе падају око лађе. Једна експлодирала тако близу, да прозори на лађи од експлозије попуцаше. Италијани дигли руке у вис. Говоре брзо и љуто. Напоследку аероплани опет одоше. Паде ноћ. Ми се кретосмо по мраку, с угашеном светлошћу. Забрањен разговор. Шапуће се. Једино гужва на оном крају где су нужници. Ту ни дежурство не помаже. Навала огромна. Војници се помажу како знају. Седне на ограду, а загрио друга да не падне и тако наизменице.

Сутрадан улазимо у Валонски залив. Таман се ми приближавамо луци, а опет аероплан аустриски над нама. Али не баца бомбе: отераше га шрапнели са батерија постављених на висовима, У дну залива две велике лађе. Наша «Асирија» изгледа према њима као врабац према орлу. Ми смо

мислили да ће «Асирија» да пристане уз лађу на коју треба да се прекрцамо. Али не. Прилази нам једна мајушна енглеска лађа. Чудимо се како нас њен капетан одмерава и обилази око ње. Не знамо зашто. Док тек он нешто нареди морнарима, а они наместише црева и пустише млазеве воде да прво оперу стране, уз које ће да пристану. Мој командант батаљона мајор, доцније потпуковник Молеровић (погинуо 17. IX на Кочобоју) се саже преко ограде и погледа, па ми рече: "Е, јади наши, цела лађа се жути од болести наше". Кад нас опра, отпоче искрцавање из «Асирије» на «Ла Лорен». Мене одреди командант пука једном младом официру. Стајали смо на врху дугих степеница уз које су се наши војници с муком пели.

Француски официр посматраше пажљиво наше војнике ћутећи: поцепане, изгладнеле, болесне. Кад се укрцавање сврши, он ме упита одакле отступамо. Запитах га да ли има карту. Он ме одведе у своју малу кабину. Ја му тада показах Смедерево и рекох одатле смо почели 26 септембра по старом. Он ме тада упита да ли смо све пешицо прошли. Не могадох да се не насмејем: «Па да!» — «Све пешке» повика он, «ниједан дан возом!» «Не», одговорих. «Не заборавите, додах, да смо од Смедерева до Косова дошли све под борбом. Моја чета је то прешла од 26 септембра до 8 новембра и за сво време спавала само осам ноћи: све је остало било или утврђивање или борба или покрет. Не заборавите, рекох, да је моја чета примила по четири трећине хлеба и пола кг. пексимита на главу 22 новембра у Пећи, па први хлеб, после тога, 16 децембра у Подгорици. Не заборавите, продужих, да нас је болест ухватила изгладнеле и да од 11 децембра, како смо доспели у Подгорицу, испија последњу снагу из нас.» «А колико вас има сада?» упитаће Француз. Рачунамо да ће нас бити око 150.000 људи укупно.

Тада ће ми млади официр рећи: «Ја, господине, Французи су велики и родољубиви народ. Али да ко тако доведе, под истим околностима, Французе до Пиринеја, да им ту да четири хлеба и пола кила пексимита, и да им нареди да пређу преко Пиринеја, и оставе своја огњишта непријатељу, — сумњам да би их било 150.000 људи, што би, верни војничкој застави, прешли преко Пиринеја. Ово је заиста, господине, епопеја, страшна и величанствена. Вашем народу је досуђена велика судбина.» Да, велика нека улога је досуђена. Не знам каква. Назирем данас. Али онда сам само знао да је Господ «који царствује» над целом Васељеном неку улогу одредио, значајну, високу и доделио је народу у коме сам и ја. Али додељена улога је само дата могућност. Не мора се одиграти. Може се пропустити. Не мора се искористити могућност.

Отуда сам веровао да ће некако рат свршити се победом наше стране. Отуда сам веровао да ћемо ми, иако мали и слаби, у тој победи одиграти значајну улогу. Отуда никад ни тренутка нисам био међу онима који су очајавали. Зато сам и војнички завршетак рата дочекао као нешто сасвим природно.

Неко ко има више аналитичког духа кад ово прочита рећи ће: «Али где је он уопште из тих чињеница могао наћи да је нашем народу додељена велика улога? И губитак земље и повлачење преко Албаније и Солунски фронт, и пробој све су то ствари, од којих је свака опасност несумњиво велика и трагична. Али нису оне све заједно морале и да остану. Могла је наша катастрофа да се сврши на Косову, да нас ту похватају, да закључимо сепаратни мир, — или да скончамо сви на обалама Јадранског Мора од глади и болести — или да се распемо по свету — или да пређемо у неке радне и концентрационе логоре.

Па ја нисам ни рекао да је цео тај ланац догађаја морао бити. Верујем у Бога и његову Промисао. Али нисам фаталиста. Његово свезнање и предзнање шири се у мом духу са нашом слободом. За њега је све време као један једини тренутак; отуда он зна све шта је додељено и шта се има догодити. Он то гледа. Али то његово знање не ограничава нашу слободу.

Ја сам напред лепо рекао да је додељена улога само дата могућност, која се може и пропустити. А из његове косовске улоге знао сам и веровао сам да он неће ту могућност пропустити. Народ који је овако опевао своју Косовску пропаст, који јој је дао онако надземаљско објашњење, народ који уме да се издигне изнад својих страшних болова и невоља и да схвати неопходност патње, па чак и пропасти ради нечег вишег, — тај народ, знао сам, веровао сам, неће пропустити дату могућност, извршиће он највише што човек може учинити.

«Земаљско је за малена царство,
А небеско увек и до вјека.»

Тај стих живи и данас у нашем човеку, у нашем сељаку, као и у сваком који се од свог народа није одвојио.

Кад сад посматрам тај део наше историје, сећам се, кад смо силазили низ Лаб, са Копаоника, где нас снег умало не затрпа, чинило се мени и мојим војницима, да сад идемо Косову и да се ту мора одиграти наша нова трагедија. Били смо уверени да ће сад наша Врховна Команда ту дати осудну битку непријатељу. За тако наше веровање било је оправдање у томе што силазимо на Косово. Није нама и тада изгледало могуће да ми узмакнемо и преко Косова и да ни ту битку не примимо.

И други војнички разлози говорили су нам то. Непријатељ је дебуширао самосталним колонама, које је, мислимо, лако било тући. Ми смо имали надмоћност у броју, па чак и у спреми, јер је њему већ било теже довући своју спрему за битку, док је наша била ту.

Разуме се, није дошло до тога. Сад знамо да је врло добро што није дошло до тога. Далеко је боље било оно што се десило и ако нас је стало онаквих губитака и онаквих невоља. Јер би врло вероватно ми ту скончали као миш у мишоловци.

Али судећи по оном што сам лично запазио и искусио толико је живо Косовско предање и дух у нас, да сам уверен да је и без осталих војничких разлога Врховна Команда морала бити у искушењу да на Косову прими битку, ношена оним општим осећањем: "Зар и преко Косова без битке?"

Отуда, што сам видео испод површине, која има одзива у свакидашњим занимањима нашег војника, сав несагорели жар Косовског предања, веровао сам, кад смо се нашли пред Албанском Голготом да је заиста нашем народу досуђена огромна улога нека. И отуда и сва моја дубока вера да ће он ту улогу и одиграти, да додељене могућности неће пропустити.

Војнички свршетак рата је то и доказао.

Па и данас, кад се налазимо у тако јадним политичким и моралним приликама моја вера да је нашем народу додељена огромна улога — није малаксала. Напротив, та вера ме је нагнала да се свом снагом бацам на изналажење те улоге, на изношење услова под којима ће ту улогу наш народ најбоље извршити, на истраживање путева којима ће то постићи, истина које су му на том путу неопходне, установа са којима ће то највише постићи — и људи који ће га на том путу бодрити, подизати, покретати и водити.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

Свршетак рата и нова држава

С таквим умним и духовним садржајем кретао сам се из Солуна, где за двадесет осам дана прележах и рану и грип, у ослобођену Отаџбину.

Још у Скопљу смо чули за слом Аустрије, затим Турске. Напоследку у Ћуприји сазнадосмо за примирје с Немачком. Дакле рат је завршен.

Мир је био пред нама. Нисмо тада видели никакве тешкоће пред нама. Био сам уверен да ће нова држава, за коју смо, већ по Крфској декларацији, знали да ће обухватити све крајеве на Словенском Југу, осим Бугарске, бити снажна, да ће у њој такво јединствено одушевљење да веје, да ће само то већ претстављати огромну силу. Ни на ум ми није падало да ће од првог дана имати да се бори са огромним тешкоћама унутрашњег карактера.

Сад видимо, да је Југославија дошла, и ако после тринаест векова, али ипак у време када нико на њу још није био припремљен.

Војнички и политички у њеном стварању играла је пресудну улогу Србија. Идеја коју је Србија носила и водила била је ослобођење и уједињење Српства. Тек у рату је прихваћена, под

утицајем хрватских и словеначких људи, мисао о ослобођењу и уједињењу Хрвата и Словенаца са Србима у једну државу.

Али та мисао не само да је позно прихваћена, већ и сами водећи политички људи Србије нису били сасвим одушевљени њоме, а најмање припремљени, за све проблема што ће кукавице и шићарције излетети из свог скромног става, србијански политичари нису могли партизанства да се одрекну, ни у особито важним питањима Јужне Србије, па су нестрпљиво чекали да се рат сврши да би једном своје организације проширили и на југ. За њих је сада питање нове Државе било особито интересантно и са овог гледишта, а у то време ником не би ни пало на памет да партизанству постави било какву границу, нити да види да ће партизанство и онако тешке проблеме, учинити још тежим.

Напослетку зар није било тачно оно што сам напред истакао, да ће кукавице и шићарције излетети из свог скромног става, који су успели задржати далеко од бојне вреве и свом снагом својих апетита бацити се на државу и њену власт, и тако својим приливом на утицајна места смањити морални квалитет државног апарата, — и у заједници са новим, послератним моралом, упереним само на богаћење и уживање, дати целом нашем народном и државном животу једну одиста гађења достојну боју.

Крајеви с друге стране уносили су у нову државу много одушевљења и жртви. Црна Гора је заиста без услова пришла уједињењу. То су извршили омладинци црногорски по цену љуте међубратске борбе. То није никад достојно цењено и оцењено. Заборављено је да је Црна Гора била мала, али потпуно суверена Краљевина, чија је династија имала великог корена у народу. Све је то брутално пресечено и бачено заиста без жаљења на олтар народног уједињења. Али ако ми неко учини поклон, па не тражи хвала, није лепо од мене да му хвала не кажем, већ да и ја са своје стране заборавим на то. У овом случају је тако било. Недовољан број гласова црногорских није могао, у партизанско-парламентарним обзирима, да буде довољно мерило за друкчији однос државе према Црној Гори и Црногорцима. Партиско-парламентарни режим неспособан је био да постави опште проблеме и у осталој држави, а још мање да их реши, отуда никакво чудо што то није могао ни у партиски мало интересантној Црној Гори.

Црна Гора је уносила у своју државу не само своју пуну, ничим неограничену самосталност, она је уносила, да је имала коме, још добро сачуван општи дух јунаштва и чојства, чуван у њеним брдима у својој честитости, који је требало дз буде прихваћен оберучке, отуда распростиран као из резервоара, по целој земљи, ради обнове духа народног тамо где је окрњен, истрошен или ослабљен утицајем туђинским супротним основама народног духа. Ова два велика доприноса нису правилно оцењена. Место тога цела држава је знала Црну Гору и Црногорце само по црногорском "наджиравању" и црногорским пензијама.

Школе постављене на једном погрешном основу највеће су штете нанеле Црној Гори. Нерешени општи привредни проблеми Црне Горе с једне, дух модерног лаког живота с друге стране, и негативне школе на трећој страни учинили су да у Црној Гори, како ми је то писао један омладинац, који ми је иначе казао више од осталих: «Црна Гора боји се мог национализма» — а доктрине интернационалне, атеистичке, материјалистичке нагризају омладину њену увелико. А од школоване омладине зараза се шири и на села.

Словеначка је унела крајеве и људе најорганизованије. Либералци су ову земљу имали. Клерикалци су је примили. Од ове две струје, клерикална јача, у овој држави помагала је и помагаће сваку владу, ма каква била, само да јој да одрешене руке у Словенији. Нема морала, нема интереса, нема закона где клерикалци неће помоћи влади да погази само ако је то начин да се влада «в дежели» (у покрајини). Од свих политичких група то је, према томе, најмање југословенска. И та и таква група, благодаречи нашим унутрашњим невољама, владала је овом земљом, релативно најдуже време.

Благодарећи томе, истина је, Словенија има своју аутономију, што није рђаво, али само у Југославији сваки режим може да се одржи подршком словеначких клерикалаца. Јер се ових остала земља не тиче, већ само Словенија, при чему заборављају да и поред свих њихових покушаја да Словенце одвојено држе од остале земље, зло које помажу да се ово направи, запљускује и њихову «дежелу».

У Словенији је туђинска владавина оставила највећи печат. Словенци су успели да сачувају свој језик, али су зато ментално и друштвено примили много туђинског. Има ту и одличних особина, које неће бити на уштрб ни осталим крајевима: смисао за организацију, вредноћа, савесност у раду, дисциплина, уредност, тачност и чистота.

Срби-Војвођани су заиста одушевљено и бескомпромисио пришли уједињењу. Они су сачували свој језик, своје обичаје, своја предања. Али изгубили су оно најглавније расно обележје своје: отпорност и борбеност. Најгори међу њима искористили су политичко националну коњукуру и послужили су згодно разним властодршцима као калаузи, трабанти, кортеши — за разне партизанске и корупционашке циљеве ових. Остали Срби-Војвођани, као и Буњевци, само су се згледали и чудили. А тада се одушевљење гасило и гасило, да да места апатији, разочарању — и напослетку да се покаже у војвођанском фронту са мржњом на Србију и Србијанце. Место да се с правом боре против невоља, као грађани Отаџбине, они су очекивали да ће добро доћи печено, готово, умешено на трпезу, — а кад је на трпезу дошло нешто што смрди, они место да оду у кухињу и виде зашто је то тако — они седе поред трпезе, па или ћуте или гледају, у оно покварено јело, а међу собом оговарају домаћина и куварице — или су се пак дигли и решили да штрајкују за празном засебно трпезом.

И како је Војводину пратио глас о богатству, то је 20 година рђаве овакве политике уродило рђавим плодом и материјално, и морално, и друштвено, — па према томе и национално. Они нису никако умели да схвате (то уосталом није случај само с Војводином) да у овој њиховој Отаџбини, они имају право и дужност да отворено кажу шта хоће и да се боре против оног, који то неће. Место тога, мислили како мислили, они су били одлични гласачи сваке владе.

Знао сам једног Војвођанина. Истински просвећен човек. Честит. Био је и спортиста. Кад су дошли избори од 8. XI. 31 кандидовао се, разуме се и изабран за посланика. Виђали смо се често. Он сав уз владајућу ЈРСД односно доцније ЈНС. Говорим му колико је то погрешно. Он признаје. Али једног дана видим у новинама примио да организује велики манифестациони збор ове странке у свом месту. Исте вечери ја га видим у ресторану за вечером . . . Шалећи се, приђем му и сасвим озбиљним гласом му кажем: «Е, чујете, до сад сам Вам све праштао, али ово данас, ћемо већ морати добро да запишемо да се не заборави». А он се пола дигне, прихвати ми руку и рече озбиљно: «Е, господине, кад бих ја знао да ћете ви имати изборни мандат, ја бих друкчије». Окретох се, скамењен и одох. Не виђамо се више. А немамо шта ни да разговарамо.

Ето верна слика одиста честитог и културног Војвођанина. А таквих је легион. Изузевши опет оне Војвођане што бљују мржњу на Србију, а мисле да је у томе лек злу и њиховом и Србији. Знајем, додуше, и друкчијих Војвођана. Правих, исправних, гласача.малобројних. Нису никад још дошли до изражаја.

Босна и Херцеговина су унеле у ову земљу своју огромну сирову вредност. Али ову покрајину насељавају «Власи», «Турци», и «Латини» или «Шокци». 1918 год. та је покрајина тражила уједињење са Србијом и тако са Војводином утицала на Загреб и његове одлуке.

Ова је покрајина великих разних вредности и да није страховите верске поцепаности, што је политичко партизанство искористило и повећало, њен допринос не би имао негативних страна.

Православни су фанатички одани Београду. Муслимани су за њих "Турци", а римокатолици "Латини" или "Шокци".

Муслимани су према партиским приликама час унитаристи, час федералисти. Они имају "Исламски свијет" у коме човек може наћи својских и топлих обавештења и о Индији. и о Цејлону, да не говоримо о иранском свету, — само не о Југославији. А Исмет Инени, кад је оно путовао по нашој земљи, он је тако својски дочекан у Сарајеву, као ни један претседник владе ове земље. За муслимане православни су "Власи",—за римокатолике Муслимани су "Турци", а за ове римокатолици су "Латини" или "Шокци".

Римокатолици који пре 50 година нису ни знали да су Хрвати; данас су љући и задртији у свом хрватству од Хрвата из Далмације или Хрватске. То чини атмосферу Босне и Херцеговине. Далмација и Хрватско Приморје 1918 године претстављали су најодушевљеније југословенске покрајине. Експанзивни и непосредни они су се мрштили на Загреб због његовог "сепаратизма". То

одушевљење није било тада чудновато. Где је поникла, где се стално налазила жива и будна мисао о народном јединству него у Далмацији и Приморју? Везани морем са осталим светом, они су осећали најбоље нужност велике народне заједнице, чији ће и они део бити. И отуда и то одушевљење.

Али разочарење је дошло брзо и много брже него што је било природно, и много дубље него што је смело бити. Далмација је данас «најхрватскија», у смислу оних тенденција, којима је Загреб центар.

Хрватска и Славонија са Сремом насељене су прилично густо Хрватима и Србима. Ови последњи су размештени где гушће, где ређе, али њихов број, према укупном броју насеља долази до 25 од сто. Ова околност и чини управо тешкоћу за решење Хрватског питања. Јер Хрвата има у Босни и Херцеговини око 20 од сто. Срба у Далмацији око 16 од сто. Тако да ни једна покрајина коју Хрвати насељавају није без Срба. Да је то тако види се по примеру Словеначке, у којој живи искључиво словеначки живаљ и они су у границама садашњег уређења државног створили за себе најбоље могуће уређење.

Хрватска је ушла у Југославију више натерана осталим покрајинама него сопственом вољом. Поред тога хаос који је настао после слома, и велики социјални нереди терали су Народно вијеће из Загреба да тражи долазак српске војске. На послетку, надирање Италијана после слома Аустрије, захтевало је долазак српских трупа. Та три разлога: војнички, социјални и политички сложили су Хрвате да траже прво српску војску, а затим да прогласе уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба са Краљевином Србијом и Црном Гором у државу Срба, Хрвата и Словенаца.

Шта је њу задржавало да не уђе, а шта је гонило да уђе у састав ове земље, изложићу у причању о мојим првим утисцима у Хрватској новембра 1918 године.

Прешао сам 3 новембра у Земун лађом. Стигао сам у Београд од Гроцке идући пешице, а до Гроцке сам стигао камионом француским, који моја мајка нађе да јој син не иде пешке, и ако је, са два потпоручника добровољца, једним Босанцем и једним Банаћанином, што су као и он из болнице у Солуну, као прездрављени од рана, упућени са објавама у команду, прешао пешице 326 км. од Враћа до Смедерева. Камион у Гроцкој напустих, јер смо читав дан путовали и прешли свега 19 км. По подне дакле стигнем у Земун и добијем из команде једног Сремца, који ме превезе до Батајнице, те ту ноћим. У Батајници се два домаћина посвађају код кога ћу ноћити. Сутрадан на станицу. Чекамо воз. Нико не зна кад ће. Напослетку крете и стигосмо по подне у Инђију. Ту се скидамо с воза. Наш даље не иде. Опет тражење конака. Сутра опет на станицу. Опет чекамо на воз, чије се време поласка не зна. Напослетку крећемо и стижемо у Винковце. Ту опет воз даље не иде. Опет сутрадан на станицу, иста неизвесност. Напослетку крећемо и стижемо у Славонски Брод. Ту скидање, ноћиште, и излазак на станицу ради продужетка пута за Загреб, јер је мој батаљон. (2 бат. V пука потпуковника Максимовића) упућен на Ријеку.

На станици у Броду хтедосмо да пођемо, а оно хаос. Сад сам разумео зашто путујемо само дању, и зашто се не зна кад возози полазе. Пуна станица бивших аустроугарских војника и официра. Официри, збацили кокарду и ставили на мачеве хрватску тробојницу. Међу њима моја униформа једна једина. Ставио сам свој пртљажих поред ограде станичног перона. Доламу сам пребацио преко рамена и гледам. Кад сам стигао на станицу ушао сам у станичну зграду и јавио се команданту, бившем аустријском поручнику. Одговорио ми је да чекам. Поздравио сам га, изашао и чекам. Никако да се састави воз за Загреб. Таман га саставе, а војници запоседну и терају да локомотива иде у другом правцу.

Напослетку, ипак се воз састави и дође на перон. Војници га, међутим, већ потпуно запосели, и на крововима их има. Неред страховит. Командант станице изиђе на перон да једна кола III разреда ослободи за четрдесетину официра и три четири калуђерице. Не успева. Наређује. Смеју му се. Грди. Одвраћају му. Прети. Још горе. Извади револвер. Потегоше пушке. Он се окрете и пође к мени. Кад дође на два корака, он стаде, поздрави и рече: "Господине поручниче, овде само Ви можете реда направити". Ни сад не знам од куд сам ја нашао да је то његово обраћање природно, а исто тако, од куд да нађем да ја могу ту нешто. Скинух доламу и оставих је на ограду. Пођем колима. Војници седе на степеницама, начичкани на прозорима. Рекох им: «Пустите ме унутра војници». Они поскакаше са степеница и направише ми пролаз. Ја уђох у кола и рекох: «Пређите у друга кола

војници. Ова су одређена за ваше часнике». За трен ока кола су била испражњена. Кроз прозор су скакали и ствари избацивали. Сиђох и ја. Одох по ствари. Уђох у кола затим. И воз крете. Истина, места су била већ заузета, те за мене није било седишта до Загреба. Стајао сам на платформи у суседном вагону.

Тамо слушавам разговоре. И то ме потсети на мој разговор са једним нашим авијатичаром, иначе Русом, с којим сам лежао у једној соби у болници, а који је био рањен истог дана, у исто време, изнад мене, кад и ја испод њега. Разговарамо о великој срећи која нас је снашла. Ја му говорим о нашој новој држави. Док ће ми он: "Пазите, ваша држава ће у крајевима које буде добила од Аустрије, наићи на социјалне покрете сличне бољшевизму".

А ја њему: "А, то није могуће".

Сад седим у возу и слушавам војничке разговоре. Мржња на сваку хијерархију избија из сваке речи. Приче о зеленом кадру, о бежању из војске, о разним одвратним начинима избегавања војне обавезе, о разврату, о проводу, о слому Аустроугарске, о паљењу, рушењу, о убиствима што су сад на дневном реду. И то све причано на начин који чини да више не могу да трпим.

Дижем главу, па ономе што прича говорим: «Ама, људи, зар ви такви улазите у ову нову државу? А то не може бити». — А онај ће после: »О, вама част, господине поручниче, ви сте друго нешто».

Тако стигномо у Загреб. Ту опет прекид вожње. Ноћисмо у близини железничке станице. Ту се нађем са својим ратним другом, поручником М. Поповићем из мог батаљона. Он свратио до куће и иде и он у батаљон. Обрадујем се као најрођенијем. Распитам се и сазнам о новостима у батаљону после мог рањавања на Овчем Пољу.

Ујутру рано се дигнемо и пођемо Зрињевцем. Диван утисак остави, иако магла и још несвануо дан. Избијемо на Јелачићев трг. Уђемо у «Народну кавану». Седнемо за сто и наручимо белу кафу. Падну нам у очи натписи «Говори хрватски». То нам буде чудно мало: зар овде свет не говори хрватски?

Кад је свануло, ми кренусмо на станицу. Уђемо Матија и ја у један купе. Тамо једна госпођа у средини са ћерчицом, два гојазна господина у грађанском оделу и један бивши аустроугарски санитарски поручник. Ми поздравимо њега и остале и запитамо да ли можемо сести. Одобре нам. Седнемо. Воз пође. Ми ћутимо. Ћуте и они. Док ће поручник мени:

— Где идете г. поручниче?

— Ја сам потпоручник, г. поручниче, одговорих.

— Имате право. Ми навикли по овом досадашњем. Где идџтџ, г. потпоручниче?

— На Ријеку, где је наш батаљон већ отишао. Само чујемо да су наши напустили Ријеку, по одлуци неке међународне комисије, и да су сад у Краљевици.

— Да, и ја сам чуо, одговори лекар. А где сте били досад?

— Био сам у болници.

— Од чега?

— Рањен сам био.

— Кад сте рањени, где и на коме месту?

— Рањен сам на Овчем Пољу, 14 септембра, у зглоб и долактницу кости десне руке.

— Кад 14. IX? Сад? Пре седам недеља?

— Да, г. поручниче.

— И већ сте прездравили. Где сте лежали?

— И шпанску грозницу сам већ преболео. Лежао сам у Солуну, у XII резервној француској болници.

— У Солуну? Па кад сте пошли, и како сте стигли?

— Пошао сам 16 октобра по старом. До Врања сам ишао возом и камионом, а одатле пешице.

— Кога имате код куће?

— Мајку и сестру.

— Јесте ли их видели?

— Јесам био сам два дана с њима.

- Шта сте по занимању?
- Пре рата сам био студент.
- Кад сте ступили у војску?
- 1914 године, 1 септембра.
- Колико сте за све време били на отсуству?
- На отсуству сам био само десет дана 1915 године, остало сам био на боловању шест недеља.

Заврши се моје испитивање. Окрене се поручник Матији.

- И Ви идете у исти батаљон?
- Да, г. поручниче.
- Јесте ли и ви били рањени, па из болнице идете?
- Не, г. поручниче, ја сам се са војском нашао баш поред свог краја па сам замолио команданта да ме пусти да видим шта је и како је тамо. Сад се враћам у команду.
- Јесте ли ви активни или резервни официр?
- Резервни, г. поручниче.
- Шта сте по занимању у грађанству?
- Сељак,
- Кад сте ступили у војску?
- 1911 године, г. поручниче.
- Колико сте за то време били кући од 1911 до 1918 г. на отсуству или боловању?
- Па заједно са демобилизацијом 1913 г. три месеца.
- А сад колико сте били код куће?
- Два дана, г. поручниче.

Тада престане да пита овај лекар, већ се окрете оној двојници грађана, па ће им рећи: «Е, господо Хрвати, част ми је претставити вам ове хероје који сада иду на Приморје. То се сваки дан видети код нас не може. Па вас молим да их добро видите».

(Мени и Матији ударио стид у образ, па не знамо шта да радимо.)

"Да, господо Хрвати. Јесте ли чули? Шта кажу? Један од 1914 год. досад био десет дана на отсуству и шест недеља на боловању, други од 1911 год. досад три месеца, заједно са демобилизацијом 1913 године. Овај тражи дозволу да оде и обиђе своју кућу коју није видео толико времена. Онај други враћа се из болнице, прележао рану и заразну болест и успут иде пешице да што пре стигне. Нико их не контролише. Па ипак само по два дана, седе код своје куће, код мајке, код сестара и трче, остављају кућу, јуре у Хрватску да зауставе Италијане. О, волео бих ја видети ту хрватску регименту, што је била, рецимо, као Срби, две године прогнана из Хрватске, коју је за то време држао непријатељ, а они Хрвати, били рецимо, с ону страну Саве, — па после, пробили фронт, ослободили своју земљу. Волео бих ја видети ту хрватску регименту, што се не би расула тако да до другог краја државе не би ни командант стигао. Све би потрчало својим кућама. А да тој регименти сад још неко каже да пређе, рецимо, Дунав, Саву или Дрину и да иде ка Солуну, да спречи тамо неког да притисне наше крајеве, — то већ не би говора могло бити."

Мени се учини да је претерао, па се усудих да га зауставим:

— Немојте тако, г. поручниче. Други су услови били у Хрватској, а други у нас. Ми смо имали своју самосталну државу, своју самосталну војску, па је у нас то створило сасвим другу свест о дужности.

Али поручник се не даде:

— А ви рекосте да сте правник. Но нећете бити баш добар адвокат. Рђаво браните ствар.

Да, ви сте то имали и зато мислите да сте имали другу свест о дужностима. А ми Хрвати, то хоћете да кажете, ми нисмо имали то што сте ви, па зато ни ту свест нисмо имали. Па зар је то одбрана? Па то је управо оптужба. Па у томе и јесте ствар. Па зашто нисмо имали? Није то случајно. Зато, господине, што се то што сте ви имали не даје на готово никоме, већ то треба изборити. А ми то већ нисмо хтели.

Сад и она два грађанина:

— Немојте тако, г. поручниче. Та и ми смо имали.

— Зрињског и Франкопана! Знам шта ћете рећи: О, господо Хрвати, па нема већег доказа о сиромаштву наше повеснице од мита о Зрињском и Франкопану. Говори се да су погубљени. Ваљда зато да створе самосталну нашу државу? А то не! Сви племићи су из својих рачуна, у то време, појачавали везе — с Турцима, против хрватског народа. Зато су суђени и осуђени. А ми смо од њих направили хероје. Шта ћете кад боље нисмо имали.

Па онда се окрене мени:

— А ви рекосте, сад Хрвати немају своје самосталне државе. А то немојте рећи. Та свака баба у Загребу зна да смо ми Хрвати стално рушили своју државу, непрекидно од Томислава: скоро хиљаду година!

Е, мој господине, продужи. Видите и то је наша хрватска трагедија: мит о хиљадугодишњој хрватској држави. Ви Срби сте пропали на Косову. Тукли сте се. И ми смо вас нешто помагали. Тучени сте. Погинуо је кнез Лазар. Погинуо је Мурат. Погинуо и Обилић. И ви сте одмах у глас. «Ту је Српско пропануло Царство». Међутим, после Косова српска држава је живела још око 100 година, имала чак и свој сјај и раскош и величину. Али за Србе то је само сенка. Питајте ма које дете: кад је пропало српско царство, добићете одговор: на Косову 1389 године.

Е, код нас Хрвата то је друкчије. Наша Краљевина није никад пропала. За нас се историја пише у нагодбама, уговорима, пакта конвента, — код нотариуса. Лепо се странке састану, потпишу уговор, ударе печате и ето, то после траје хиљаду година, обавезно, испуњено, неокрњено, — све док неки нови уговор не дође да стање промени.

Код нас вам је тако, драги господине, историја, то су уговори. Све што није уговор, није историја. Не признајемо ми то, ми Хрвати.

И како улазимо у Карловачку станицу, па се сви дигосе да пођу, а он ће нам рећи:

— Чујте, господине, ја сам одувек био за ову нову државу. Али запамтите: леп багаж ми доносимо Краљу Петру. И ако се то не схвати, и буде се стало разговарати и преговарати, ја ћу бити први против ње.

Збогом, — пружи руку и тек тада ми рече своје име, које сам добро запамтио и данас, после тачно двадесет година кад пишем ове ретке. Био сам у искушењу то име и овде да напишем. Али после мислим: ко зна какву ћу невољу оном човеку направити. Уосталом, имена и нису била тако потребна. Ту у Карловцу и ми променимо други воз и одатле стигнемо у Краљевицу. Али никад тај разговор нећу заборавити. И данас, после двадесет година, свака ми је речица у памети. Много сам мислио о њему, да ли је то истинска философија хрватске историје или пак само њена карикатура. Тада, кад сам ово слушао, свом снагом сам желео да то буде само карикатура. И данас то желим. Али у свакој карикатури има помало истине. Иначе није чак ни карикатура.

За мене је овај разговор био тако чудан. У тој мери је он противречио оном што сам ја доносио собом, да ми је просто глава бучала од разноврсних и супротних мисли. АЛИ кад сам трчећи низ брдо, преко Хрељина, у правцу Краљевице, чији сам велики Франкопанов замак одмах угледао, како се бели покрај модрога мора, које је било сад наше, очију широко отворених, а груди пуних оштрог морског ваздуха, — и кад сам у самој Краљевици, угледао првог војника потпоручника Јована Госпавића, све бриге су ишчезле. Нађох се са мојим војницима и друговима, (изузевши неколико који беху погинули, после мог одласка, међу њима и мој посиљни, Чакић, и храбри ми војник Живорад Марковић). О, наше велике чисте радости. О, поноса нашег српског што смо били и ми нешто на великом делу! О, благодарности Богу што нас је одржао да останемо верни нашој војничкој застави и части упркос свега што је прошло. И сећање пуно љубави и сете на оне који су с нама били, а ове дане нису дочекали! И вере и наде, и љубави за велику Отаџбину, коју ми најбоље познајемо, с краја на крај!

На Хрватском Приморју

Свет нас је сусретао с љубављу и одушевљењем. Они су сви Југословени. Нико неће да је Хрват. И од нас то исто траже, да будемо Југословени. А нама то чудно и тешко. Зашто Југословени? Па ми смо Срби, они Хрвати, а они Словенци. Али сви смо ипак само једно! А не, кад смо једно, да будемо и именом једно: Југословени. А нама то изгледа мало сковано. Нешто се бунимо. Нисмо тада ни слутили, да ће двадесет година после нама та реч бити тако драга и мила, а да ће нажалост многи од оних што тада нису хтели ништа друго бити, ни знати, бити само најљући Хрвати, који ће за све што није Хрват, имати само највећу мржњу и презир.

И поклоне шаљу они из приморског крша оголелој Србији. Донели нам читав велики сандук пун разних корисних ствари за браћу у Србији.

А Ријеку заузели Италијани на превару. Наш батаљон био ушао пре њих. Онда потписали споразум да наши изађу, али да не уђу ни они док не реши Фош ко ће је посетити. И таман се наши укрцали на «Петку» за Краљевицу, а Италијани копном у Ријеку. Протести. Ноте. Ништа не помаже. Колико је било велико одушевљење југословенског хрватског приморја нека се суди по овоме. Хрватска читаоница у Краљевици са свима општинама из Хрватског Приморја приредила је у част официра нашега батаљона Светосавску беседу са банкетом. По њиховој молби командант је одредио мене да говорим о Св. Сави те вечери. Све моје молбе нису успеле и ја сам морао те вечери говорити. За мене је ово важно, јер је ово испао некако мој први јавни говор. До тада, као што сам напред рекао, ја нисам уопште веровао да могу говорити слободно, без написаног говора пред собом. Тако сам и за то вече написао на малим листићима старог неког цепног календара укратко предавање и ставио га у десни цеп своје блузе. Међутим, ова је била направљена још док смо били на фронту. Тада сам пак био врло мршав. После ране и грипа ја сам се био поправио да је блуза била тесно приљубљена уз тело.

Кад је дошло време за мој говор изашао сам на подијум и отпочео говорити. За почетак нисам осетио никакву трему, јер сам се тачно сећао онога што сам написао. И како сам први лист већ био свршио, решим да извадим белешке, да ми се не би десило да станем. Неосетно покушао сам и то учинити — не иде. Покушам поново, не иде. Отвор цепа је тако чврсто затворен, да бих могао успети само ако блузу откопчам. Међутим, говорио сам течно и даље, и напослетку реших да наставим овако. И тако увидим да није ни немогуће ни тешко, лепо говорити, кад човек зна шта хоће да каже.

У нашем батаљону настају, међутим, велике промене. Добијемо пре свега попуну од војника који су били заробљени, и које смо ми звали једним именом «Бранковићи», јер су се у великој већини предали у повлачењу без велике невоље. Затим официри, државни чиновници, одлазе. Тако оде мој командир, капетан Тодорић, учитељ, те ја примим његову чету. Затим оде лекар др. Мрвош Никола, који је био добровољац од 1914 године. Преместише се потпоручници Ст. Краков у Љубљану а Станко Брашић на Ријеку, код команданта француско-српских трупа. Место њих дођоше други официри. А одмах по Св. Сави мене са шест војника упуте на жељезничку станицу Бакар за команданта жељезничке станице.

На овој станици остао сам све до 17. VI. 1920 год. кад сам демобилисан. Бављење на њој имало је великог утицаја у мом животу, па зато и о том периоду морам нешто рећи.

Вршио сам на овој станици сваковрсну службу.

Прво сам морао да је задржим за нас и да покажем да смо ту господари, јер кад сам стигао са мојим војницима затекао сам на њој да врше прегледе италијански полицајци, а ред одржавају италијански војници, чак и копљаници. Ја сам ушао у станицу и желео само да ме на првом кораку не питају шта ћу ја ту. И заиста нису ме ни питали. Сутрадан су Италијани дошли у врло великом броју, опколили станицу, јурили око ње, вршећи преглед. Истог дана и ја сам, по наређењу, имао за задатак, док не стигну полициске и царинске власти, да отпочнем са прегледом. Тако смо и Италијани и ја вршили прегледе у истој станици, не обраћајући пажњу једни на друге. Али одмах по подне ја упутим писмо италијанском потпоручнику, карабињерском, у коме га обавештавам, да сам командант станице, да ја одговарам за ред, да му дозвољавам да врши преглед, с тим да на станицу не сме доводити више од шест карабињера или војника за извршење овога. Поставићу стражу, која ће пропуштати само толико колико сам одобрио. А сутрадан ујутро мој послани улете у собу где сам

спавао и јави ми да ме чека италијански поручник. Обучем се и изађем. Он ме поздрави и упита ме: да ли може да прође? Одговорих да може и да сам му то и написао. Он захвали и оде.

Пред подне смо свршили контролу на две стране док ми приђе карабињер и замоли ме да дођем до његовог потпоручника што је на станици. Кад тамо, а овај ће мени:

"Зове вас губернатор Фиуме".

Одговорим да је то за мене велика част, али да сам ја везан службом за ову станицу и без одобрења својих претпостављених не могу ићи, (уствари имао сам одиста највише одрешене руке, у сваком погледу, али ми је било згодније да кажем), али ако г. генерал мисли да говори са мном у погледу мог извештаја, нека се обрати генералу команданту француско-српских трупа на Ријечи или команданту Приморског одреда у Краљевици. Стаде потпоручник, пришивши руке, те ће ми рећи: да ли бих бар пристао да одем до његовог стана да телефоном говорим с Ријеком. — Пристадох и одемо. Он ми да телефон, на другој страни мајор («мађоре») Аба, командант карабињера («Корпо докупационе ди Фиуме»). Он мени понови позив, ја њему одговор. Тада он мене упита да ли би бар он, Аба, могао до мене. Одговорим потврдно.

По подне, ја сврших преглед брзог воза што иде за Загреб, па пођох за Бакар. На по пута се сетим за састанак са мајором Абом и полетим натраг. У канцеларији шефа станице, седи за његовим столом Аба, а у једном куту шеф станице Рајхерзер са једним енглеским мајором из међусавезничке транспортне комисије. Приђем Аби, и поздравим га и замолим да ме извини. Он ми седећи пружи руку. Ја остах стојећи, али помислим у себи, имамо времена устаћеш већ ти. Енглески мајор само климну главом на мој поздрав и продужи неки тихи разговор са шефом.

— Дошао сам, г. потпоручниче, да вас упитам да ли смо савезници или нисмо?

— За мене, г. мајоре, све док нисам дошао у Приморје то питање није се могло уопште ни поставити. Али, откако смо овде дошли, чињенице које сам запазио, довеле су ме до тога да се одиста и сам питам: јесмо ли савезници.

Енглески мајор почеша се по глави и престаде да гопори са шефом.

— Какве су то чињенице, упита оштро Аба.

— Врло интересантне, г. мајоре. Италијанске власти војне тако се понашају према нашој земљи да су оне већ сигурно одречно одговориле на то питање.

— Ви ћете ми рећи те чињенице, додаде оштро Аба, — ја ћу то проверити. Само, молим, пазите да се не утврди да оне не постоје, заврши претећи Аба.

— О, г. мајоре, рекох смешећи се, Ви ћете бити љубазни, молим Вас, само да забележите речи које Вам будем говорио (пошто сам видео да вади своју бележницу и спрема се писати), а Ваше проверавање ће мени дати за право.

— И хоћу, господине. Дакле, да чујем, рече Аба.

— Прва чињеница: Око 19 децембра стигла је у Ријеку једна енглеска лађа. На њој су била сва одељења нашег Министарства спољних послова и извесна одељења нашег Министарства војске. Поред њих ту је био белгиски посланик на нашем двору и генерал Милић, командант IV армиске области у Загребу. Ваше власти нису дозволиле искрцавање на Ријечи. Лађа је стигла у Бакар. У Бакру није било могућности за истоувар, вратила се опет на Ријеку. Поново одбијено. Поново дошла у Бакар, утврдивши немогућност истоувара тешких сандука архивских у Бакру.

— Али та лађа је искрцана ипак на Ријечи, рече Аба.

— Да, г. мајоре, искрцао је команданг лађе и робу и путнике на обалу, пошто му се досадило да три дана лута од Бакура до Ријеке, изјавивши да ће он тако учинити, а Италијанима, ако се не допада ствар, нека гурну у море и путнике и ствари.

— Шта имате даље, рече Аба, суво.

— Друга чињеница је у овоме, г. мајоре: пре неки дан путнички пароброд из Новог, који додирује Краљевицу, пристао је у Ријечи. Чим је пароброд пристао, дошао је један италијански потпоручник и саопштио капетану лађе да се могу сви путници искрцати осим једног српског потпоручника.

— О, рекао је, смешећи се, мајор Аба: и он се искрцао.

— Искрцао се, јер је командујући генерал известио генерала г. Градилија, да се лице које носи пошту за француског генерала мора пустити.

— А за мене, г. мајоре, то је као да се није искрцао. Јер то значи да је то, што је српски официр, сметња искрцавању, а кад је под француском заставом може се искрцати. Морам Вам рећи, г. мајоре, да смо ми, између осталог, и гинули и борили се, и чини ми се, доста добро, да нам ничија па ни француска заштита, није потребна.

Енглески мајор се сасвим окрете нама. Стави ногу преко ноге, прекрсти руке и слушаше сад само наш разговор.

Аба ћуташе. Одгурну бележник од себе и хтеде нешто да каже, али га предухитрих.

— Нисам готов, г. мајоре. Ево и последње чињенице. Јуче ми приђе један путник. Жали ми се да га мој италијански колега неће да пропусти, иако има уредне исправе. Узмем његове исправе и приђем Вашем потпоручнику и упитам зашто то чини. Он узе исправе, разгледа и рече, врло љубазно, уосталом: «Није довољно. Треба још потпис неког капетана француског у Загребу». Како! рекох. Зар није довољан потпис мог генерала, команданта IV армиске области?

— Слушајте, прекиде ме Аба, и узе свој бележник, ја ћу да питам да ли је довољан тај потпис.

— О, не трудите се, г. мајоре, ја сам већ ствар уредио. И то како треба. Прегледајући путне исправе, нађем једну госпођу, на чијем је пасошу био следећи натпис: Команданте ди корпо докупационе ди Фиуме, ил мајоре, Аба. Ја сам госпођу скинуо с воза.

— Па то је страшно, рече Аба, и скочи. Господине!

— Немојте се љутити, г. мајоре, госпођа је ипак отпутовала.

Аба седе.

— Знате видео сам да сам погрешно, јер је поред нашег потписа ипак био потпис једног француског потпоручника.

— Господине, дрекну Аба. Знате ли шта говорите? И коме? Тужићу вас генералу г....

— Молим вас, г. мајоре, да заиста обавестите г. генерала о овоме, само Вас молим да изволите изнети целу ствар, онако како сам је ја изнео.

Онај енглески мајор се распинуо од смеха. А шеф станице мучи муку да разуме у чему је ствар.

Аба опет седе. Ја стојим и даље мирно. Док ће тек Аба, сасвим другим промењеним гласом.

— Молим Вас, г. потпоручниче, зашто ви нама овде правите тешкоће?

— Какве, г. мајоре?

— Па, ето, не пуштате нам више од шест војника на станицу.

— Није ствар у броју, већ у принципу, г. мајоре. Овде сам затекао наред. Јуче сам набројао неких осамдесет војника. Опколили станицу. То већ не могу, да дозволим, као лице које одговара за ред. Ја вршим исту ту службу и многе друге поред тога, све са шест војника. Зато сам дозволио и вама толико.

— Нама није довољно шест.

— Добро, колико вам треба, толико ћу вам одобрити, само преко тога ни једног више.

Аба, сав задовољан, трља руке, устаје и вели ми:

— И молим Вас да верујете да смо пријатељи и да и даље остајемо.

— Надам се, г. мајоре.

И таман он на вратима већ, а ја га зауставим и кажем му ово:

— Имам, да вам се жалим, г. мајоре. Не чак ни да вам се жалим, колико да Вас обавестим, јер је то напослетку ствар морала ваше војске.

Прекисиноћ ми дођу неки путници и саопште ми да су их неке индивидуе пресреле више станице и да су им на разбојнички начин изнудили извесну суму новаца. Пошаљем мог наредника са једним војником и они ми после неколико минута доведу три ваша гренадира. Претресем их и нађем код њих тачно онолику своту у крунама, колико су путници изјавили да им је одузето. Потом им вратим сваком све што сам нашао, направим саслушање и напишем акт командиру 8 чете 1 гренадирског пука, па их стражарно спроведем и предам италијанској стражари.

Сматрам да сам тиме испунио своју дужност, војничку и људску. Кад би мени којом несрећом, војници такви били, и да ми их супротна стража тако спроведе, ја би их одмах дао под суд.

Кад данас на станици један италијански гренадир ми се пријатељски смеши и поздравља прописно. Сетим се. То је један од оних које сам као разбојнике спровео њиховом командиру. Ако је њихов командир тиме хтео да ми покаже да ни мој оптужни акт, учињен у интересу ваше војске, у његовим очима нема вредности, онда је то показао на штету своју. А ја Вама, г. мајоре, сматрајући да Ви у тој ствари не можете имати исто гледиште, достављам.

Аба се разјари. Како је у тај мах ушао карабињерски поручник који га је и допратио, он се формално баци на њега и отпоче да га грди.

Ја га прекинем тада и кажем му:

— Опростите г. мајоре, ви ме нисте добро схватили. Г. поручник није ништа крив. Нисам ја њему доставио она три гренадира, већ командиру 8 чете 1 гренадирског пука, из чијег су састава они били.

Аба преста да напада поручника, већ му рече да саопшти командиру да ће га оптужити генералу Градилију, па га онда пусти, и опрости се са мном, уверавајући ме о томе да и они имају исто гледиште као и ми, да разбојнике треба пред суд, а не држати да носе часно војничко име.

А кад се вратих сукобих се на вратама са енглеским мајором. Он једном руком држаше лулу, а другом ме удари по рамену.

— Но, ово се не види сваки дан, рече ми.

За време скоро годину и по дана свог бављења на овој станици ја сам имао многобројне случајеве разних сукоба са Италијанима. Ниједан случај није остао, а да га италијански генерали Кастело, Грациоли нису лично морали да расправљају. Имао сам, међутим, потпуно одрешене руке с наше стране, тако да сам једва по каткад обавештавао своје претпостављене о оваквим споровима, пошто је увек победило моје гледиште. Једном сам добио читаву међународну комисију на станицу састављену од једног француског генерала, једног енглеског генерала, једног америчког пуковника и два француска капетана, по оптужби италијанског генерала Градилија, — да сам писмено запретио употребом оружја, — али се, одмах по мом саслушању свршило на штету Италијана.

Почеци корупције

У почетку су били моји стари војници. После је дошла читава чета мог батаљона да поседне демаркациону линију коју сам ја поставио. Догод су били војници са Солунског фронта, служба је вршена заиста одлично, савесно и поштено. Али чим су почели да долазе војници који су били у заробљеништву, већ сам приметио случајеве не само лабавог вршења службе, већ чак и злоупотребе. То истина нису били неки тешки случајеви, али тек били су ипак случајеви на које дотле нисам био навикнут.

Али већ је корупција отпочела навелико и то одозго. Поменуо сам у почетку да сам имао, поред војне и војно-саобраћајне службе, још и полициску и царинску, као и обавештајну. Доцније ми је остала само војно-саобраћајна, војно-обавештајна и војно-гранична. Ми смо имали наређење да можемо пропустити из земље и у земљу лица са одређеним путним исправама, — у земљу се смела увести свака врста робе без царине, а из земље су се могле извести намирнице само са одобрењем прво неког банског саветника или самог надлежног министарства. Из земље се даље није смело извести злато, валуте, а у земљу се нису смеле уносити круне нештемплиране.

Утврдио сам да су у огромној већини случајева шверцери били Јевреји. Особље полициско и царинско било је тада још сасвим исправно. Хватало се врло често. Али они ухвате случајеве очигледног шверцера. Утврде, спроведу. После три дана враћа се исто лице слободно, добило одобрење, смеје се из кола, маше руком полицији и цариницима. Отуда се могло закључити да је корупција ушла у центар и да ће отуда доћи и на периферију.

Да би се видело како је то изгледало, навешћу овај пример. Добио сам доставу да један железнички чиновник даје странкама вагоне уз поклоне. Зовнем га себи. Отворено му питање поставим. Он ми одговори одречно. И сам сам веровао да није истина, па му рекох да ме то радује. Али тада, изненада, овај човек плану и рече ми:

— Не могу да дозволим да на овоме остане, г. поручниче. Морам вам све рећи, па чините шта хоћете.

Познато вам је да имамо наређење да никоме не смемо давати вагоне, већ се странке имају обратити у Загреб — Дирекцији или у Београд Генералној дирекцији.

У почетку сам се држао најтачније овог наређења. Странка дође и ја је упутим у Загреб. Она оде. После два дана ето је добила вагон који иначе стоји на станици. Па ми тада каже: Е, господине, ја сам то могао и овде добити, а не да идем чак у Загреб. И што је најважније не би ме толико коштало. Овако два дана пута и поред тога се горе за сваки вагон плаћа. И то људи уцењују. Тада ми је пало на памет да ја овде у Бакру играм улогу цуцка. Господа седе и чекају дивљач, а цуцки губе дивљач господи племениташима на пушку. Е нећу ја бити цуцек.

Прекинем га на то и кажем му да ако има горе људи који тако раде, онда треба да ми доставите случајеве, али зато нема право да он тако ради.

— Е, господине поручниче, ја гледам овде на станици вас и ове заиста поштене војнике, жандарме, полициске и царинске чиновнике. Али горе у средишту, у Београду и Загребу не раде тако.

— Ви велите не смем. Имате право. Али реците ми колика је ваша плата?

— 1000 круна.

— Ви сте самац овде. Да ли вам што остаје?

— Не остаје ми ништа.

— А живите страшно. Не пијете, не пушите, не картате се, не вучете се са женама. А сад ми реците: ја имам стан, огрев, осветљење, жену, четворо деце и 900 круна месечне плате. Молим, реците ми како ћу на поштен начин изићи на крај. И сад ја треба да гладујем, као што и сами знате, у овом камелјару, а тога да шаљем, као цуцек, дивљач, племениташима београдским и загребачким на пушку.

И ето шта ја радим: кад странка дође к мени и тражи кола, ја дам, ако имам и не тражим ни пет пара. Ни од једне странке нисам тражио ни пет пара за кола. Свака која је дошла, добила је, ако је кола било. Онда се дешава и то врло често, да странка остави сама од своје воље колико буде могла. Ето мога греха. Знам да сам крив по закону. Али судите сами.

Разуме се да сам му запретио да убудуће не сме ни то да ради. Али нисам одиста имао срца доставити његов случај. Зато сам тражио његов премештај на неку другу станицу где неће имати могућности да ово ради.

Али корупција се увукла чак и у војску. Земља је била гола и боса. Све што се увезло, продавало се и зарађивало се двоструко и троструко.

А опет и Европа је тражила намирнице, па се и то извозило из наше земље, по могућности, без одобрења. Било је наших официра, — ниједан борац, — који су се почели бавити увозном трговином, а савезнички извозном. Сваког часа било је случајева таквих. Напошетку ме Министар војни одреди да извидим поред редовних дужности, овакве кривице наших официра. И ја тај посао свршим и однесем у Министарство. Министарство ме упутује Врховној команди, пошто се радило о кривицама у војничкој зони, а ова начелнику судског одељења. Та личност сад више није жива, али ево разговора који смо водили:

Пре подне сам дошао и он ми је рекао да дођем после подне да би разгледао предмете. Међу предметима је био и случај једног резервног официра кога сам оптужио за шпијунажу.

Кад сам дошао после подне, он ми рече:

— Ви сте свршени правник, г. поручниче.

— Јесам, г. генерале.

— Чуди ме какав сте ви правник, кад сте овако што смели да напишете.

— А зшто, г. генерале?

— Па како зашто? Знате ли ви кад бих ја сад дао њима да препишу, па да вас оптуже, одосте ви за клевету на робију.

— Ја Вас најлепше молим, г. генерале, да свима официрима дате преписе мог рапорта и да им наредите да ме туже. Кад не могу ја њих за кријумчарење, за кривотворење исправа и шпијунажу, нека они мене туже за клевету.

— Г. поручниче, дрекну генерал, ви мене вређате.

— Боже сачувај, г. генерале. Чиме Вас вређам?

— Ви хоћете да кажете да њих ја чувам, па ви тражнте да вам се суди за клевету да би на тај посредан начин доказали своје тврђење.

— Ја хоћу само једно, г. генерале, да кажем: оно што сам написао, то је истина. Ја сам био дужан да је изнесем. И не бојим се никога и ничега за то.

Он тада спусти тон, па ми чак рече и да седнем. И стаде да ми износи једну немогућу теорију, како се по индицијама не сме ни истрага повести. Ја му, разуме се, доказивах обратно. Али ништа не помаже. Видевши то, ја му рекох да не жалим што сам радио, јер ја сам вршио своју дужност, одговорио својој савести. Али ми је жао што видим да он, као начелних судског одељења, има такво гледиште које омогућава продужење оваквог неваљалства.

Тада ми он рече: "Ама, чујете ви, ама овде сад има Скупштина, па штампа, не може се овде радити како се хоће".

— Г. генерале, одговорих, за мене је једно исто и да нема Скупштине и штампе. Увек бих радио оно што сам дужан, без обзира што ће рећи ко, Скупштина или штампа.

Тада он: "Уосталом, ви сте ми ово предали. Ја ћу видети. Збогом".

Никог глава није заболела, а деветорица су били оптужени.

Бацили се људи на лак живот, општа тенденција је трка ка лакшем.

Па и они власт што су држали, место да власт употребљавају у духу спречавања те погубне склоности, јер она расипље и разгриза друштво, и они су упали и сами у исту. Они су пак најважнији кривци: једно понос због задобивених победа, друго бриге око такозваних главних питања (јер за мене је овај дух трчања за лаким животом најважнији), а треће чак влада уверење, да треба мало пустити свет да се најиви, — све је то заједно учинило да се корупција развијала и цветала.

Имао сам тада огромну стварну власт. Вршио сам је савесно. И гонио све око себе, који би поклецнули, да је и сами врше тако. И сваки дан смо имали прилике десетинама лица за фалсификате путних исправа, за кријумчарење да спроводимо и оптужујемо. Али горко ми је одиста било кад бих ја потерао те ситне, а гледао како се крупни провлаче. Али шта сам ја могао радити?

Хлађење одушевљења

Тада сам већ отпочео присуствовати и хлађењу народног одушевљења у Хрватском Приморју. Како је дошло до тога? Ни сам не знам. Али се дало примећивати.

Шверцери, двовласници, лица која су морала после ићи на Сушак или Ријеку, а ми их морали враћати или чак и затварити, отпочели су нас грдити. Не могу да верујем да је то могло бити узрок знатним и дубоким променама расположења, јер смо ми то чинили савесно и људски, увек опомињући, саветујући и објашњавајући разлоге појединих забрана или наредаба. Али свакако је и то унеколико био разлог, јер је то крај упућен на Сушак или Ријеку, а сад италијанском окупацијом био отсечен.

Утицај Радићев из Загреба још није допирао до Приморја. Ту је радио само по неки франковац, обично римокатолички свештеник (као поп Стипа Вучетић из Леденице). Сењ је био од почетка противан (градоначелник Влаховић у децембру 1918 водио депутацију генералу Грацијанију да поседне Сењ, да га не би Срби окупирали), ширећи изван хладан ветар околи; иначе Приморје се ипак добро држало. Једино у околини Црквенице (Св. Јелена) комунизам је почео да хвата озбиљног корена.

Сад кад размишљао о томе, долазим до закључка да није имао ко да поведе конструктивном прегалаштву оно заиста дубоко и искрено југословенско одушевљење Хрватског Приморја. Држава се није осећала као вођ народни, већ само као принудан, и народно одушевљење остављено само себи, као ватра нехрањена, утишало се, угасило и охладило, утолико пре што је доцније долазио утицај Радићев, а изванредан број римокатоличких свештеника је и иначе гледао без одушевљења и нас у Хрватској, и уопште нову државу.

Дође и демобилизација. Још раније одоше сви моји стари војници. Са најбољима од њих пољубих се као са рођеном браћом. Мој ордонанс, редов Радован Бајић из Врела, срез тамнавски, био је међу овима. То је било оличење честитог и исправног војника. Нисам никад могао причати о њему и његовим делима и речима, а да до дна душе не будем потресен.

А доцније дође и општа демобилизација. Помислих да ће то већ једном и мене одвести из војске, кад железничари објавише штрајк. Обустави се демобилизација, а мени дадоше команду над другом од Делница до Бакра, с налогом да обиђем и ону од Огулина до Делница. На мом отсеку је штрајк сломљен за дан, пошто сам похапсио око 36 железничара и упутио их надлежној власти. Штрајк је био чисто комунистичког карактера и имао је двоструки задатак: да спречи достављање муниције против Мађарске (Бела Кун), а с друге стране да спречаваем демобилизације изазове побуне у војсци код резервиста, а ови нису више били са Солунског фронта, већ они из заробљеништва. Тако се десило, да је у мом пуку, који је био у Загребу, настала побуна коју је одлучни командант, пуковник Загорчић, угушио, без крви, за неколико минута.

Тако ја остадох и даље на дужноста.

У мом личном животу ово бављење у Хрватском Приморју имало је за последицу да се упознам са својом садашњом супругом. Из тог познанства потекла је и моја одлука да се оженим па сам то с јесени 1920 године и учинио. Ова је пак женидба изменила мој животни план, јер сам ја био одлучио, по демобилизацији и свршавању других породичних послова, да одем у манастир и примим монашки чин. Али и саму ту промену ја сам схватио као Божју вољу, која ме, или због недостојности за духовни позив, или пак због другог неког разлога, овом женидбом гони да пређем на други план. Кад ово кажем, Божја воља, молим да се схвати у пуном значењу њеном, јер сам баш за време ратова имао прилике у борби, да доживим истински такве ствари које не могу ни сам, нити ми други ко може, као случајност обичну објаснити. Имао сам у много прилика осећање да ме штити и води заиста Његова Воља. То не говорим из надутости и гордости, Бог нека ме сачува, већ из дубоке понизности и благодарности на тако незаслуженој милости, коју нити могу, нити смем прећутати.

И да је остао мој првобитин план, ја бих био борац и радник, јер ме је природа тако саздала. Али био бих то на другом једном духовном пољу. И данас то поље сматрам вишим од овога на коме данас делама. Али мени је ово довољно и за мене је оно највише, па сам дужан свом снагом да му се предам — без предаха и до задњег даха.

И тако сам и радио.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

После демобилизације

И тако сам и ја демобилисан (17. VI. 1920). Кад сам се први пут нашао у грађанском оделу било ми је врло необично. Требало ми је особито много времена па да се одвикнем од навика које је пуних шест година војничког живота на мене оставило. Али искуства, познавања људи и живота које сам тамо стекао, никад се ослободити нећу.

Решио сам да живим на нашем пољском имању, да га обрађујем и од тога да се издржавамо. Али имање је било остало без инвентара, без стоке.

Моја кућа није имала новаца да све то обнови. Поред тога, баш прве две године дођоше, поред изванредних трошкова и друге невоље: тако да ме то нагна да се сетим да сам некад свршио

права. У службу нисам хтео. Није ми се свиђао дух њен. Отуда се решим да положим адвокатски испит и да постанем адвокат, и то у Смедереву.

Ја истина нисам ту рођен, већ у Београду, али сам овде провео детињство, а моји стари су ту дошли 1737 године, пребегавши из села Блаца, из Клисуре. Они истина дођоше прво у село Крњево, а десетак година доцније у Смедерево, али ми тих десетак година сматрамо као да не постоје, јер Крњево је тридесетак километра од Смедерева. И отуда ни ја не хтедох из Смедерева. А други разлог је био, оно пољско добро, за које су везане толике успомене из детињства и дечаштва, — а трећи, и не последњи, разлог је био што ми се није свиђао живот у Београду, јер сам видео како тај живот људе однароди и одроди, прекине се свака веза са животом народа из кога је човек поникао, постане човек без корена и личи на "облаке безводне које вјетрови преносе и јесенска дрвета неродљива, која су два пут умрла, и из коријена ишчупана", како се то лепо вели у посланици Ап. Јуде.

Стао сам пред адвокатским позивом дуго и посматрао га.

Овај позив извикан је у нас много, јер је у стању да брани све за новац. Како ћу се снаћи у тој ситуацији. Један швајцарски адвокат држао је предавање у једном хришћанском протестантском клубу и почео је овим речима: "Кад сам дошао пре неки дан својој кући, моја мајка ме је дочекала овим речима: Ти си сигурно данас, сине, опет неког кривог ослободио, а неког невиног осудио? Тако се о нама адвокатима обично мисли".

Мој некадашњи друг, човек који је у себи био одиста оваплотио хришћанску љубав, пок. Драгољуб Јовичић, написао је некад једну малу књижицу и у њој доста дивних новела. Међу тим новелама је била и ова реченица: "Сунце прође кроз облак, па се не замрачи". Па и ако ми знамо да сунце у ствари не пролази кроз облак, већ безмерно изнад или иза облака, који су уствари саставни део атмосфере, — ово упоређење остало ми је у памети и често се чинило да чиним експерименте и да улазим у ситуације које на први поглед не би требало да примим, уверен да ако ја останем на основи честитости и савесности, од тога неће бити штете. Тако сам постао адвокат. Трудио сам се у обављању свог посла, да ме питање награде нити привуче, нити одбије од посла. Нисам ниједан посао примио, који иначе не бих због награде приммо, а исто тако, нисам ниједан посао одбио, због награде.

Чуо сам да се каже да је пара "душегубица". И мислим да је то истина. Па и ако сам тако радио, благодарећи огромном послу који сам убрзо стекао, могао сам живети са својима скромно. Нисам стекао ни куће нити икаква имања, још сам успео да задужим и очевину своју озбиљно, али то ми није учинила адвокатура, већ сасвим други разлог.

Трудио сам се даље, да посао радим с љубављу и да мом клијенту помогнем својим трудом и својим искуством.

Искуства из адвокатског позива

Убрзо ми је адвокатура открила више поља, која остају скривена онима који су од ње далеко. Тако сам имао прилике да се наднесем не само над народни живот и да га упознам далеко присније и ближе него што сам га раније познавао, већ сам могао да се на људску душу тако наднесем да ми, осим свештеничког и лекарског позива, други позив никад тако њене скривене завијутке не би могао открити. У рату сам имао прилике да познам херојске карактере као светле метеоре. У миру сам имао прилике у својој канцеларији, и у суду, да упознам често дно људског живота и човечје душе. Дешавало ми се да после свршеног дневног посла, долазим својој кући тако пун горчине од добивених сазнања, да су ми опет само вера и њено објашњење природе људске могли оставити вољу за животом и његовим одушевљењем. Јер бих често, видевши дубину зла и пада људског, осетио према човеку гађење и страх, међу каквим, по облику, људима се живи и какав човек децу рађа и подиже. Разуме се, то се није дешавало сваки дан. Али сваки дан сам имао прилике да посматрам душевна кретања просечног човека и мислим, ако је човек мало обдарен, да му то посматрање, испитивање и размишљање пружа могућности, нарочито упоређењем са својим сличним покретима, да и себе и друге боље упозна.

С друге стране, и овај мој посао је по себи борбен. И то је годило мојој борбеној природи, одржавало је увек у тренингу и спремало ме на тај начин, за веће и општије борбе које су предамно стајале.

Али независно од самог мог посла, а ипак преко њега, дошао сам у политику и у борбу против локалне корупције и партизанства.

Нисам никад хтео да улазим у партиски живот. За моје тадашње појмове партиска политика је тако безначајна била да ми у њој места није могло бити. Мислио сам: имаћу породицу, канцеларију, а од општих ствари радићу на верско-моралном васпитању и просвећивању своје околине и задругарству. И моји први кораци су у том правцу били. Држао сам неколико предавања у Београду и Смедереву.

У мом крају политичко-партиске прилике су биле следеће: неограничена владавина демократске странке, односно њеног првака Косте Тимотијевића. То је био његов округ. Његова полиција, његов суд, његово пореско одељење и његови гласачи. Коста Тимотијевић није био ни рђав, ни непоштен, а ни човек без дара. Напротив. Али партизанство је од њега створило партизана виртуоза, а он је партизанство извео до крајних консеквенца.

Резултат такве политике био је да је од 1907 године не само он увек народни посланик, већ само случајно може, по остатку или неком нарочитом комбинацијом, да промакне и ко други за народног посланика. Али с друге стране, партизанство у суду, полицији, пор. одељењу, окр. самоуправи урађало је својим рђавим плодовима. Изузевши посао око осигурања које је на себе узела окр. самоуправа под претседништвом Јоце Нешића, — никаквог општег рада, већ само рад за гласаче. Ситуација је била таква да у целом округу ниједан адвокат радикал није могао да се скраси.

Кад сам постао адвокат и ако сам отворено говорио да се не мислим бавити партиском политиком, радикали су отпочели долазити к мени, немогући никако да схвате да ја, као син свог оца, нисам радикал. Ништа није помогло моје неинтересовање за партиски живот, у њиховим очима ја сам морао бити радикал.

А њихов положај, у потпуно партизански обрађеном округу, је био врло тежак. То ме је одвело, да примивши какав посао срцу, дођем у додир и сукоб са партизанством и да браним од њега његове жртве. Сад су власти почеле да ме сматрају радикалом и ако сам искрено говорио да то нисам. То је тако трајало две године. Напослетку, стари пријатељ мога оца и мој, Живојин Тајсић, апотекар, отпоче ме наговарати да уђем у организацију омладине. Ја му тада кажем, да то не мислим из два разлога: прво, зато што сам противан начелима радикалне странке, јер нисам за демократију, парламентаризам, "народну сувереност", а друго не допада ми се партизанство, јер одбацује општа народна мерила, и мери све "нашим човеком".

За мог пријатеља Тајсића било је главно да ме увуче у партиски живот, те он мени на све то одговори: «Странка је као организам. Некад је то био њен програм, али сад се може и мењати. И ако буду у њој људи од вредности, који знају шта хоће и умеју бранити своје гледиште, онда ће они странци моћи дати и нова начела и нов правац». Исто то важи и у погледу моје друге примедбе. Па онда заврши: «Знаш, ти си био добар и храбар војник. И дело оних што су изгинули и вас што сте остали у животу је огромно. Сад ти мени реци, хоћеш ли пустити ти, да сад том Отацбином за коју је толико жртва поднето, управљају најгори, — а ви борци, радите за тезгама или у канцеларијама, или по пољима, — или држите предавања богомољцима и богомољкама. Ја мислим да си ти дужан да уђеш активно у политику». Ово његово резоновање ме је потпуно савладало и ја дам пристанак.

Сутрадан већ сам био претседник месне омладинске организације радикалне странке, док је мој пријатељ и друг, Влада Јелић, који је исто тако, истог дана, и сам ушао, постао потпретседник. Али ја сам зато одржао говор у коме сам истакао да улазим у организацију, јер мислим да треба политички радити, — да улазим у радикалну странку, по традицији, и из националне нужности, — али да сматрам да радикална странка мора да прегледа своја начела и свој програм и саобрази га стварности. Та начела и програм су као благајна, где се већ неколико благајника променило, а нико није отворио и пребројао пакете с новчаницама и фишкеке с динарима, већ се стање благајне прима и предаје према спољним натписима.

У радикалној партији

И тако сам ушао у партиски живот. Ушао сам снажно, као и све друго штогод сам узео да радим. Провео сам у радикалној странци шест година, и то до 1926 г. као дисциплиновани члан, а од тада као дисидент. Искуство које сам за тих шест година стекао показивало ми је све више и више да је немогуће од странке, ма како се звала, ма ко је водио, тражити да она има пред очима општенародни интерес и општедржавни у сваком моменту. Чим се иде за гласовима, као што је рекао један сељак из мог округа, Радисав из Дубоне, "партија неће лице већ куглице".

Кад сад посматрам тај период свог рада, онда ми изгледа овако: ушао сам у партиски живот, уверен да ћу моћи да му управим путеве онамо куда мислим да треба да се иде, с друге стране, партија ме је дочекала оберучке, уверена да ћу се већ ја савити по њеним условима. Обоје смо се преварили: нити сам био у стању исправити ја партиски живот, нити је она мене успела направити партизаном. Дисидент радикалски већ пуне две године, ја бих напослетку иступио и отворено изишао да није дошао 6 јануар 1929 г. Овако, за мене лично је то било најзгоднији начин да се та моја веза пресече.

Али потребно је још мало да се задржим на овом делу, да бих оправдао овај свој закључак. Поменуо сам напред да ме је адвокатски позив довео у сукоб са партиским и корупционашким присталицама власти. Чим сам се осведочио да имам посла с отвореним неваљалством, ја сам без околишења отворено и иступио. У нашем суду зацарила се корупција. Предлагао сам својим колегама да колективно и отворено иступимо против тога. Они на то нису пристали. Тада сам морао иступити сам. Резултат је био да је један претседник суда морао ићи у пензију. Тада су моји радикали ликовали. Дигли ме у небеса. То ми је годило, морам признати. Кад да се то место попуни, а они доведу једног радикала, који не само што није био бољи, по моралним квалификацијама, већ и поред тога и много неспремнији правник него што је био онај први. То ме сад натера у нову борбу, јер би иначе испало да сам се ја борио против једног, не зато што није на свом месту, већ зато што није из моје странке. Резултат је био да сам опет успео, али резултат је био и то, да је цела званична странка остала на једној, а ја на другој страни, јер нисам добар радикал, пошто гоним "наше" људе.

Тада сам отворено иступио против те друге стране коју су представљали сви званични форуми странке у округу, па и врло утицајни кругови из Главног одбора, те објавио и две брошуре: "Писмо отворено" и "Зашто смо борбу повели", у којима сам изнео цео локални спор из наше опште народне перспективе, да је пропаст неминовна, ако се такви спорови не реше онако како честитост и морално здравље државе и народа то захтева. Те брошуре су изашле 1926 г. и направиле су доста успеха. Пок. Љуба Јовановић је писао и два уводна чланка у свом тадашњем листу поводом њих. Али углавном у странци стање оста непромењено. Главни одбор се држао на страни оној другој, па и сам пок. Никола Пашић.

Из тог времена потиче и онај одговор, који сам добио, жалећи се једном од најутицајнијих и најчеститијих људи у странци*), на страшне моралне грдобе, у којима се у нашем округу странка налази, као и на држање Главног одбора. Одговор је гласио: "Радикална странка није башта у којој расту само руже, већ народна њива у којој има и корова". Међутим, нисам ја ни очекивао да радикална странка буде башта са самим ружама. Примам и то да је она велика народна њива, па мора бити и корова, — али нисам могао примити, још мање помирити се с тим да се у тој њиви баш коров не треби, већ му се стварају најпогоднији услови за напредак и растење. Искуство које сам стекао у овој шестогодишњој борби, осим онога што сам већ напред истакао, било је да народ сељачки има врло велику готовост да прими и прихвати сваку идеалом надахнуту борбу.

*) Аца Станојевић

Обично се мисли да се сељаку може прићи само лажима, обећањима, или поклонима, или влашћу. Ја сам у радикалној странци од 1926 г. био дисидент. Гонио ме је Б. Максимовић 1927 као кандидата за обласне посланике, па сам успео. Гонио ме је Веља Вукићевић за време посланичких избора 1927 г. па сам успео да будем јачи од његове званичне листе. И стално, и дан дањи, у том

правцу, честити сељаци, иду са мном, непрестано и у све већем броју, и 1931 г., кад сам апстинирао од избора, и 1935 г. и све до данас, и сваки пут у све већем броју. Био сам дакле ето стално већ толике године у политици, никад их нисам лагао, ни давао обећања, осим једног да ћу остати увек онакав каквог ме знају и да ћу општи државни и народни интерес увек и у свакој прилици имати на уму. А не само да им никад нисам прилазио с поклонима, него су они мене увек нудили сваким поклонима. А као што ћемо доцније видети, и као што се већ зна довољно, ићи уза ме није баш ни безопасно, јер нажалост, дошли смо и дотле да власт на мојим зборовима употребљава, без основа, и противно закону, и оружје. Па ипак не само да број мојих присталица не опада у мом крају, већ расте из године у годину, упркос невоља, препрека, претњи и опасности којима је мој рад изложен.

То сам искуство стекао у шестогодишњем раду у радикалној странци. Додуше, моја природа је таква да кад бих и друкчије искуство имао ја бих ипак радио оно што данас радим. Постоји извесна пуноћа уверења, и пуноћа «срца», како то вели Апостол Павле, из којих уста говоре. Ја бих, дакле, и да нико за мном, не иде морао ићи путем којим идем, и говорити као што говорим. Али сигурно је ићи лакше и мени, и боље и мени, кад знам да је наш народ способан, не само способан, но гладан правде, далеко више но хлеба, и да кад то осети, онда заиста иде као бесомучан, не плаши се и не жали дати ни главе. Најмање га пак ко може онда с тог пута одвојити, све док он ту веру има. Друго искуство, из овог периода мога рада, јесте у томе, да народне масе траже да упознају лично човека за којим иду. Оне слушају свакога кад говори. Неће сељак, ако са стране не буде намештено, никога, ма ко то био, сметати да говори. Врло је пажљив слушалац сељак. Нико тако не уме да слуша као он. Али на све мотри. Не воли грдње и просипање клевета, без одговарајућих факата. Најлакше га је освојити срцем. Ако му срце освојите и разумеће вас боље. Необично је пажљив посматрач сељак; мотри на сваки гест човека. Отмен је наш сељак: има укуса необичног, и поноса и стида. Ако неки говорник направи какву незгодну пошалицу, мало и маснију, њему се лице и развуче за осмејак, али осети то после и прича да он као сељак не би могао тако говорити.

Кадгод сам дошао међу непознате сељаке, осећао сам се у почетку врло непријатно. Имао сам осећај да ме сваки од њих мери на својим теразијама. И ако човека упознају и нађу у њему добре одлике, а нарочито јунаштво и честитост, онда нема. Тога ко ће њих одвојити од њега. После не помаже много ни власт, а ни незнам какви новци. Власт и новци помажу тамо где сељак још није нашао лице које га води и коме се он душом предао. Ту помаже и власт, и новци, јер сељак је као чун непривезан, таласи га носе где хоће.

Кад то говорим ја мислим на сељака, који није ни кортеш, а нема ни амбиције да буде неки брзометни посланик, већ је прави домаћин, богатији или сиромашнији. У ову моју врсту спадају и ситни слојеви градски: занатлије и радници. И они су, кад човека упознају и предаду му се, везани за њ често до самозаборава и крајњег пожртвовања.

Други је случај са сељачким клуподерима и кортешима као и са градским живљем из виших класа. А то је већ нешто много лабилније и превртљивије од сељака. Истакнутији, они имају већу површину трења, лакше им је наћи слабу тачку на коју треба притиснути. И за час се и обавезе части и убеђења, претварају у разне разлоге због којих се напушта овај правац и прелази на други. Ту су већ и новац, и положај, и страх за ово или за оно много речитији, него у нашег сељака кад се он некоме преда што га упозна и поверује му.

Био сам пре 6 јануара два пута кандидован и ниједан пут нисам изабран. То јест, први пут сам био изабран, јер је, по споразуму, други с наше листе требало да да оставку у моју корист, па није, као што се то обично дешава. А други пут (1927) смо имали већ две листе, па нисмо добацили до количника, али је моја дисидентска тукла званичну листу бројем гласова.

Посланик дунавске области

Био сам изабран за посланика обласног, а потом, и ако дисидент, успео сам да будем изабран за члана Обласног одбора.

Наша Обласна самоуправа је прва покренула питање обласних штедионица, питање савеза обласних самоуправа и средишњицу савезних штедионица, питање обезбеђења сеоског становишта пострадалих од суше, града или друге несреће, основала сталне фондове за подизање основних школа, дала нарочити тип пољопривредне школе из које се не иде у чиновнике већ се заиста враћа на село (Смед. Паланка), прве и нарочите курсеве за просвећивање младића и девојака са села, основане уз помоћ Централног хигијенског завода и Женског покрета, набавила велики број камиона, парних ваљака, пругу уског колосека са потребним бројем вагонета и локомотива за оправку путева, — и покренула питање подизања моста који би везивао моравску долину са Банатом, — а покренула и питање оснивања великоморавског савеза оних области које додирују Вел. Мораву, ради њене регулације. Наша самоуправа и више би урадила да у прво време, велики жупан са многима одозго, није у циљу да ми омета рад, подгрејавао партиску борбу у обласној скупштини и тако управо он, претставник Владе, ишао против општих интереса. Доцније кад су се чланови скупштине боље упознали међу собом и кад су дошли вел. жупани који боље схватају своје положаје и задатке, рад је ишао далеко боље. Али ту је већ био крај. Дошао је 6 јануар који је укинуо Обласну самоуправу.

Поред тога самоуправа је прва и једина, благодарећи др. Маргану отпочела етнографско проучавање своје области.

Ово је било први пут да сам вршио неку јавну службу (не рачунам војску) па сам унео у тај посао и много воље и снаге, а дошао сам и ту до извесних искустава, које треба да изнесем. Начело Самоуправе треба одржати и поштовати. Оно може не само растеретити државу, што није мала ствар, већ управо одузети од ње оне послове које ће Самоуправа моћи боље да ради, него што би радила држава. Држави мора остати право надзора над законитошћу рада самоуправних органа, као и надзора над личним издацима Самоуправе. Послови које држава треба да пренесе на Самоуправу јесу сви који нису тесно везани за појам државе (војска, правосуђе, основно и оквирно законодавство, основна органска администрација, спољни односи, финансије) или их садашња ситуација не намеће држави (привредни, друштвени и културни план). Држава мора обезбедити финансирање самоуправа, а не оставити их са задацима великим, а на прирезима на непосредну порезу. Самоуправом морају управљати изабрани људи из тога краја, а не државни чиновници, или самоуправни чланови под надзором државног чиновника, који је још политичка личност, као што је то бан.

Самоуправама треба дати могућности да се допуњују трајно или за време одређеног посла, — све у границама оквирног самоуправног закона.

Самоуправама треба омогућити оснивање штедионица с тим да су све самоуправне штедионице повезане у један органски систем, с правом на издавање обвезница и заложница.

Кад је држава јака нема опасности од Самоуправа. Чак мислим да би се могло рећи да Самоуправе јачају државу, јер узимају на себе огроман број послова и задатака.

Али демократија с парламентаризмом не воли самоуправе. И да није дошло до б. 1. и укидања Самоуправа на тај начин, ограничили би је и осакатили већ наши партизани.

Кад је наша Самоуправа требала да почне, онда су сви народни посланици дошли и отпочели да већају, сваки у свом клубу, са обласним посланицима. Они су захтевали да, по њиховом укусу, и савету, обласна самоуправа ради. Главни задатак радикалних народних посланика је био да некако онемогуће, у заједници са вел. жупаном, мој избор за члана обласног одбора. После два дана и две ноћи већања испало је противно њиховој вољи. Од тада се више нису интересовали нашим радом, дигли су руке од рада скупштине и одбора и само су изјављивали да је Самоуправа штетна ствар и да то треба укинути или ограничити.

Откуд то? Отуда што народни посланик има, како би се данас рекло «тоталитарну тенденцију». Он жели све да има под собом или пред собом. Њему је згодна демократизација, јер је тада он господар свога среза или свога краја, пошто центар, благодарећи парламентаризму, зависи од њега, посланика, те мора за накнаду посланику све чинити у крају у коме овај интерес има.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

После шестог јануара 1929

Кад је дошао 6 јануар ја сам био изненађен, али прочитавши Краљев манифест испунио сам се великим одушевљењем и надом.

За мене су у манифесту биле најзначајније оне речи у којима се обећавало ново државно уређење које ће омогућити слободно и хармонично развијање, свију народних снага, обећање које је дошло после напада на партизанство и парламентаризам.

Убеђен сам био да ће то уређење заиста и бити онако како је тамо обећано, јер сам у ранијих неколико сусрета са Краљем, баш о овим стварима имао прилике да говорим, па сам из тих разговора и црпео ово уверење.

Народ је одиста примио с одушевљењем овај Краљев гест. Он је дошао тако изненада и у тако тмурно време да је изгледао као удар ветра који разгони суморне облаке једним јединим налетом, те се иза њих указује ведро и сунчано небо.

Дошао ми је један отресит сељак из Скобаља смедеревског на три дана после објављивања. Питам га како је примљено. Исприча ми како им је синоћ на сеоском збору прочитан манифест, па је било људи који су плакали. «Зашто?» — питам. — «Од радости, — одговори ми. — Људи веле: тек сад видимо да заиста имамо Краља».

Данас политичари партизански говоре о насиљу и диктатури шестојануарској. А истина је ово што сам испричао. Да је неким случајем Краљ ставио питање да му народ тајним гласањем одобри овај акт, гласало би најслободније преко деведесет одсто.

То је долазило из истих разлога из којих и оно моје одушевљење, Само партизани, огрезли у својим ситним пословима, нису видели колико је све то бедно и гнусно што они зову народним претставништвом и парламентаризмом. Целом другом свету је то било дојадило: безначаљност удружена са разноликом грамжљивошћу. И зато је Краљев гест био тада тако примљен, као што сам горе навео.

6 јануара сам дошао у Београд и ту видео једног од виђених партиских људи. Хтео сам чути његово гледиште. Он целог дана није изишао из своје собе нити је когод њему долазио. Ја одем до његових врата и закуцам. Чујем кораке по соби. Шета се. Закуцам поново. Он упита: ко је.

Одговорим и уђем. Кад сам га запитао како он сматра, он ми је одговорио: «Ништа ти не могу рећи! Можда заиста може и добро да буде, ако паметно и поштено буду радили».

Краљ је као што сам напред рекао, са мном неколико пута говорио пре 6 јануара, о нашим општим стварима. Ја сам му увек отворено говорио своје гледиште и то чак и сувише непосредно. Многи људи су били у уверењу да Краљ није волео да му се каже истина. Дужан сам, као сведок, да кажем да сам Краљу говорио само истину, да је она врло често морала бити непријатна, да ми се дешавало да му кажем и такве ствари, — истина учтиво, а не вређајући, које не верујем да би обичан човек мирно могао саслушати. Краљ је слушао, дискутовао, често је показивао да га је заболело по што шта, али слушао је све до краја. Наљутио се само једном и то кад сам му говорио неповољне ствари о приватном човеку, кога је он сматрао својим пријатељем.

Једина општа замерка с којом је 6 јануар примљен била је та што су у Владу узети многи људи властодршци. Није се то никако слагало једно с другим: 6 јануар и министри који су до јуче у оном стању играли највидније улоге. Али то је било као лак облак. Веровало се да Краљ хоће помоћу њих некако да акредитује 6 јануар, пошто у тренутку, кад је намеравао то учинити, није знао како ће сам акт бити примљен. Веровало се да ће они постепено бити ликвидирани и да ће сама изградња новог државног уређења бита предата у руке сасвим нових људи, које ће Краљ током првог периода 6 јануара одабрати.

Сад кад су и формалне везе партиске биле пресечене, сматрао сам да треба поново да се вратим оном свом првобитном плану кад сам изишао из војске, да радим на културном и духовном пољу, нарочито преко Народног универзитета. Ово износим да би се видело како је нови режим одмах од почетка пошао незгодним путем. Пријавим да држим циклус предавања о Француској

револуцији. Једва сам успео да свршим осмо предавање, јер окружни инспектор, место да дође, или се распита шта се то говори, о Француској револуцији, једноставно зове претседника Народног универзитета у Смедереву, финог и умног човека, пок. др. Радивоја Раденковића, и затражи од њега да се тај циклус заврши. Међутим, да је тај окружни инспектор, или они који су му наредили, био мало интелигентнији и дорастао својој мисији, он би тражио да се таква предавања одрже широм целе земље, јер предавање о истинској Француској револуцији, онако како сам га био замислио и извео, то не само да није позивање народа на буну, као што је то он схватио, већ напротив, кидање једног мита о Великој Француској револуцији, и приказивање њено у њеној сировости, суровости, неправилности, глупости масе која се да завести и одвести против својих рођених интереса од разних немилих вођа, а њен резултат као победа индивидуалистичке мисли у државном, моралном, политичком и социјалном погледу — чија је, за саму Француску, последица: њено скидање са дотадашњег владујућег места у Европи и четири инвазије њене територије за сто двадесет година од Француске револуције на овамо.

То исто предавање, скраћено само, успео сам држати у другом једном месту на Народном универзитету. Срески начелник, иначе демократа по убеђењу, факултетски образован човек, забрани ми. Одем к њему ради објашњења. Ни опепелити. «Не смете држати то предавање, господине, разумете ли?» Шта сам могао да радим. Одем на Народни универзитет да променим наслов: «Три славне жене пред животом и смрћу: Марија Антоанета, госпођа Ролан и Шарлота Кордеј». Сад су ме пустили да говорим. А ја сам, разуме се, излажући њихов живот и смрт, говорио уствари историју Француске револуције.

Из тога сам одмах закључио да шестојануарски режим нема спремне органе, с обзиром на своју мисију. Онај ко има једну мисао да спроведе тај мора спремити органе. Најбоље је да се то спреми на тихој ватри, постепено, пре него што дође до појављивања режима који има да је оствари. Веровао сам, видевши то, да ће режим бар накнадно те органе себи припремити, јер и то је могуће, иако није препоручљиво. Јер, у конкретном случају да су органи режима знали мисију његову, они би морали сасвим друкчије поступити. Али они не само да нису тако поступили у овом питању које их је заплашило својим насловом, већ су напослетку дотерали дотле да је Народни универзитет потпуно престао да ради, пошто су (истина, то је било већ доцније, кад је 6 јануар Уставом од 3. 9. ушао у своју другу фазу) отпочели срески начелници тражити да им предавачи доставе унапред предавање на цензуру. Истине ради морам рећи да је било политичара или «напредних људи» који су Београдски народни универзитет злоупотребљавали излажући, под видом популарних предавања, тезе које је демократска омладина (без познавања истине) са комунистичком употребљавала за своје сврхе, али таквих случајева није било у нашем крају. Ми смо, у последње време, организовали предавања за села са чисто популарним, сељаку потребним материјалом. Све је то обустављено за шестојануарског режима као што сам то напред рекао.

Непознавање значаја 6 јануара

Три чињенице из овог периода шестојануарског режима показале су ми да врло истакнути носиоци режима нису јаки у познавању мисије своје владавине.

Приликом оснивања Аграрне банке ушао сам и ја у Управни одбор банке.

На првој седници је имало да се расправља о пројекту банчиног правилника. Уочи тога дана расмотрио сам га са гг. члановима Управног одбора.

Тај Правилник је имао врло великих недостатака: он је привилегисао индивидуални кредит на штету задружног кредита, тако да је далеко јефтиније било служити се кредитом меничним, са два јемца, него исто толико новца добити преко своје задруге. Било је и других недостатака, али мени је овај морао највише пасти у очи, јер сам ту видео победу оног истог индивидуалистичког духа, противу кога сам као деструктивног, у свима његовим манифестицијама, увек морао устајати. Тада затражим реч и изложим најскромније што сам могао, своје гледиште, извињавајући се што не могу друкчије гледати на ствар него овако, јер моје искуство ми тако вели. Додадох да немам илузије да

ћу ја тако уверити осталу господу, која су и по годинама, и по положајима својим, скоро сви старији од мене, али зато молим да се моје мишљење унесе у записник.

Кад ја то сврших један од чланова Управног одбора, иначе активни министар, лупи о сто, и рече: »Ја ћу као претставник Владе изићи из Управног одбора, ако ово гледиште (моје) прође». Ја одмах додадох да ја нећу изићи, јер нисам ушао зато да на првој седници дајем оставку, али тражим да моје гледиште буде унето у записник.

Сви су остали чланови без и једне речи усвојили Правилник како је предложен изузеши једног господина, истакнутог економисте, управника једне од највећих државних новчаних установа, а сад, у последње време аграрног министра. Он устаде, у прилог Правилника (који је већ усвојен) а против мог гледишта, при чему главна снага нису били аргументи, већ заиста пасја заједљивост. Ништа не одговорих.

Сутрадан одох до једног свог ратног друга, тада високо постављеног, који ми одмах с врата рече: »Ама што тебе тужи», (и ту рече име оног министра)? Каже: «Па онај Љотић је деструктиван човек». Испричам му у чему је ствар. Он одмах схвати: «Па Бог га видео, да ли је он паметан? Па зар тако јасну ствар не може да разуме, побогу?»

На идућој седници Аграрне банке, у заказано време, почне седница. Оног министра још нема. Прочита се записник и у њему и моје одвојено мишљење које је тадашњи секретар г. Богдана Марковића, г. Стошовић, с тешком муком примио. Прими се без примедбе. У тај мах улази и Министар. Поздравља се с горњим делом и седа. Чим је сео и видео да је записник већ примљен, он затражи реч. Претседник му је даде: «Господо», поче Министар, »није згодно да се враћамо на ствар коју је Управни одбор примио већ, па чак и записник; о томе прочитао. Али ја сам размишљао о оном нашем Правилнику: право да вам кажем ми смо ту страшно погрешили. Испало је да је кредит индивидуални по меницама јефтинији од кредита који ће задругар уживати у задрузи. То не може бити. Интенције Краљевске Владе су напротив да се задругарство помогне. Ја вас молим да то исправимо. Да решимо да кредит у задрузи буде јефтинији од индивидуалног кредита». «Примате ли, господе, овај предлог г. Министра» — пита претседник. Неколико гласова «прима се». Остали ћуте сви. Али опет не ћути онај сада аграрно мислећи господин и устаје, и овако, брзо и течно, с његових уста слећу ове речи: «Господо, ми смо се прошли пут једва уздржали да не аплаудирамо идејном и паметном предлогу нашег уваженог господина Љотића ...» и тако у том смислу неколико минута, па заврши с молбом да Управни одбор прими предлог Господина Министра.

У животу сам два пута хтео да пропаднем од стида. Један од тих случајева је био овај, кад сам чуо овог господина како бестидно говори противно истини. Гледао сам преда се и очи нисам подигао. Док ће Сернец, који је седео до овог господина, а преко пута мене, да ме упита, полугласно, тако да су и други могли чути: «Љотић, одакле овај ветар дува?» «Не знам, господине», одговорих.

Други случај где сам то исто приметио било је прво веће Дунавске бановине. Напред сам већ рекао своје гледиште о самоуправама, где претставник државе може имати само надзорну власт, и то поглавито у погледу законитости ради самоуправних органа. Овде је постављено погрешно, па сам претставник државе, бан, ради две врсте послова: и државне и самоуправне — тако да и његов рад подлеже само административном надзору ресорних министара, али у погледу самог самоуправног рада скоро, изузевши буџета, где Министар финансија врши надзор са свога гледишта, фактички никаквог надзора нема. Уствари, бан у већини случајева, и не познаје самоуправни живот и његове потребе па у његово име то раде чиновници, обично људи који иду с краја на крај земље час у једну, час у другу, час у трећу покрајину, па и они ретко успевају да ухвате корена и упознају стварно прилике бановине у којој раде. То се хтело донекле исправити установом банског већа, у коме сам и ја био постављен за срез подунавски.

Састав банског већа изгледао ми је врло добар. Све су то углавном добронамерни људи, пуни воље да одиста одговоре свом месту, да саветују бана, како одговара најбоље интересима бановине и земље. Било је ту и врло интелигентних људи. И што је најглавније, ма којој странци да су раније припадали, партизанска маска је свучена. С те стране је било очигледно корисно дело 6 јануара.

Сам бан, пок. генерал Матић, био је честит и интелигентан и фини господин, али потпуно неупознат са самоуправним животом. Он сам је имао много воље да то и упозна, и да је остао у

животу, вероватно би и постигао то. Видело се на њему да је решио да иде све по унапред утврђеном реду: пред њим једна свеска у којој је све написано шта у ком тренутку има да каже и како да руководи већем.

Кад је почео рад, сматрао сам да о свакој глави буџета, односећој се на поједине гране самоуправног живота, дам своје гледиште. Није ми сигурно стало до говорничке егзибиције, јер сам се дотле довољно наговорио, али нисам могао дозволити да из већа, у коме сам и ја, који познајем боље него ико тај самоуправни живот, излази буџет са недостацима. Сматрао сам да ми је дужност да саветујем да се погрешке исправе, празнине попуне, а неправде поправе. Било је, на пример, и тако крупних недостатака, да једно бановинско непокретно имање, усред Београда, које вреди десетину милијона динара, није ни уведено у инвентар бановински, па ни приход од њега у приход. На другој страни, није унет, рецимо, један самоуправни дуг, па ни одговарајуће амортизационе квоте у расходима.

Једног дана, између седница, нађе ме један од виших чиновника бановинских, који је у изградњи буџета имао највише утицаја, па ми рече (иначе мој давнашњи познаник): «Бога ти, ја сам мислио да си ти паметан човек, — па шта си запео да говориш? Зар не видиш да то нема никаквог утицаја. Ми смо пре седнице већа држали седницу, па смо решили да вас пустимо да говорите колико хоћете, али буџет остаје овакав, какав смо ми спремили». «Утолико горе и по вас и по нас». «А што по нас?» упита мој познаник. «Па зато, одговорих, што ће зло и вама да се освети».

Из овог примера видео сам најбоље, а то се, у првом делу режима шестојануарског, могло видети на све стране, режим место да створи народну органску монархију и државу, он је створио чиновничку државу. Чиовник истина више није имао да преза од партиских одбора, али је зато он убрзо престао бити одговоран, па и више; постао је неодговоран. Па како је нова организација државе са новим законима који: су без довољно испитавања уређени и обрађивани изазвала нова чиновничка места, то се је код осталих грађана стварао доиста, у вези са држањем чиновника, утисак да је нова држава чиновничка држава.

Трећи случај је направио извесну ларму. О њему се и писало.

19 октобра 1930 г. Министри Узуновић, Кумануди, Максимовић, Шврљуга и Радивојевић дошли су у Смедерево, као што су пре тога били по другим местима.

Био сам се разболео и лежао сам читаву недељу дана. Већ уочи дана њиховог доласка дође мој друг Јелић и рече ми да је начелник срески звао њега, а и остале истакнутије грађане, али већином раније партиски истакнуте, и саопштио им да ће сутра Влада доћи у Смедерсво, па је расправљано ко ће да је поздрави. Рекох другу Јелићу да оде и да каже да ја мислим да Владу треба да поздрави К. Тимотијевић или Миљивоје Перић и да изнесу како ми гледамо на њихов досадашњи рад, јер ја само тако могу разумети њихов долазак међу нас.

Јелић оде, а после се врати и саопшти ми да су они рекли да Владу поздрави претседник општине и да јој том приликом скрене пажњу на потребе града Смедерева. Ја онда рекох, кад је тако, ја ћу устати сутра, и ако болестан, па ћу је ја поздравити.

Сутрадан, и ако са температуром, одем на дочек. Министри су дочекани пред бившим окружним начелством, па смо затим сви пошли са њима у дворану Окружног суда. Како је било много света, то су отворена врата и од суседне собе и од пространог ходника. Министри су поседали за судиски сто.

Одмах уста претседник општине и прочита једно дугачко требовање што би Влада требала Смедереву да учини. Мени се преврће утроба. Гледам пуно сељака, дошли они и слушају, па ме срамота и од њих, а по мојој оцени и од Владе требало би да нас је стид, јер рачунам да нису зато дошли.

Кад је он свршио, ја устанем и како сам се осећао слабим у почетку, наслоним се на адвокатску катедру и поздравим их као бански већник среза подунавског. Заблагодарим им што су дошли међу нас. Влада је раскрстила са демократским традицијама, али у њиховом доласку ја видим да она . хоће да успостави демофилске поступке т.ј. влада управља, па после сиђе непосредно пред народ и ту тражи да јој се каже отворено шта народ има да примети на тај њен рад. Користећи се таквом њеном приправношћу, ја ћу овде у кратко да кажем наше примедбе. И влади је познато да је

укупни народни доходак спао на половину онога што је износио у време просперитета. Напротив томе, државни буџет са самоуправним приближује се скоро половини тога доходака. Ту несразмеру није могуће подносити. Отуда се мора или повећати доходак или смањити буџет. Ми верујемо да је Влада о томе мислила, али засад се још не виде никакви знаци да се том чињеницом Влада позабавила. Ми овде сматрамо да на то прво и озбиљно треба пажњу да јој обратимо.

Влада је успела чиновнике да ослободи тираније партизанства. А то је добра ствар. Али изгледа нам да сад наша земља добија карактер чиновничке земље. Чиновништво се множи. Не изгледа нам да су рандман и савесност чиновника поправљени. Ако се рандман чиновнички и савесност не поправе, онда нема краја увећању њиховог броја, а самим тим и повећању државних расхода.

Влада је до сад велики број закона обнародовала. Имамо утисак да су закони рађени на брзу руку. С друге стране чини нам се да не одговарају потребама народним, и његовом духу, и зато су у отвореном сукобу са његовом моралном и правном свешћу.

Верујемо да Влада води такву спољну политику да овој земљи буде мир заиста обезбеђен. Ми молимо Владу да том питању посвети највећу пажњу. Као ретко који народ, наш народ има право на мир. Јер смо за 13 векова само 2—3 века били релативно слободни, па се народне снаге нису могле да развију и расцветају како би требало.

Међутим, нарочито нам је задовољство да Влади захвалимо што смо сазнали да она није дошла овамо да ствара неку нову странку. Краљевим манифестом, који је основа њеног рада партизанство је осуђено. Отуда разумемо што се Влада таквим мислима не бави. Уосталом њена подлога је Краљев ауторитет. Иза Краља се данас налази цео народ. Било би дакле лудо да Влада сада место тако моћне и широке подлоге тражи и прави себи једну далеко слабију и ужу од оне коју сад има. Ако Влади треба активног саветовања с народом, нека тражи нове путеве, један од тих је и овај, којим се сад ми служимо да јој кажемо с поштовањем своју мисао, али иначе нека се послужи правим народним организованим снагама, сталешким, задружним, културним, витешким и добротиним организацијама.

Кад сам свршио настао је тако помаман аплауз, да у животу већег не знам, да ли сам икад још добио.

Пошао сам да седнем. Приђем првој клупи те ми направе места до Косте Тимотијевића, а он ми, на моје највеће изненађење, рече: «Лисице радикалска. Лепо си уредио ствар. Дошли људи да овде објаве стварање странке, а ти им захвалио што нису зато дошли. После оваквог говора сад нека покушају».

— Ама да ли је могуће г. Министре да су зато дошли? упитах га.

— Кажем ти, рече ми.

Слегнем раменима, и подигнем очи ка постољу где је Влада седела. Узуновић се завалио у столицу, па мени даје знакове допадања.

После неколико говора других, одговорио је у име Владе Шврљуга, који ме је због дела говора о буџету назвао својим адвокатом, а онда је Узуновић рекао да Влада сиђе с постоља доле међу народ ради разговора. Измешамо се. Узуновић ми приђе, па ће ми рећи: "А нама рекоше да си болестан", "Па и јесам, ја сам и овде дошао са температуром". "То ти није сметало да нас добро очерупаш". "Па зар Ви ово, г. Претседниче, зовете очерупање. Ја напротив и сасвим озбиљно то зовем миловањем". У тај мах ми приђе Кумануди: "Добро сте говорили, г. Љотићу, али мало и сувише оштро и, мислим, неумесно". "А у чему то, г. Министре?" "Па рекосте како закони не одговарају народном духу, а и да су у супротности и са народним празним и моралним духом!" "О, г. Министре, могу Вам зато навести пример". Па му наведем два три примера, онако који су ми дошли на ум. Кумануди се окрете и оде на другу страну.

У подне смо били на банкету. Влада је мислила да она нас зове на баниет. Ми смо то одбили и она је била наш гост. Седео сам са Тимотијевићем преко пута Узуновића и Максимовића. За време ручка рећи ће Узуновић Тимотијевићу:

"Јеси ли чуо, Кочо, шта нам Љотић изговори?" "Јесам, Бога ми, одговори овај". "Ја мислим", рече Узуновић, "да му је најјаче оно на завршетку: зашто ће Влада да од шире основе силази на ужу

и слабију". "И ја тако мислим", рече Тимотијевић. "Е, па онда пази немој после опет ја да останем горе сам", заврши Узуновић.

И тако се тај дан заврши. А сутрадан моме брату један врло високи државни функционер, рече:

— "А Мита је морао да говори? Е, чудан човек."

Кад сам доцније с том личношћу говорио, рекох му: «Из примедбе коју си учинио моме брату о мом говору, рекао бих као да вам није у вољи што сам говорио. Ти се чудиш што сам говорио! А сећаш ли се оног стиха из народне песме: "Кад ме питаш, право да ти кажем..." Мој саговорник на то ништа не одговори. Из тога сам видео да су они горе, у самој Влади у недоумици о најважнијој линији новог режима: према партиском животу. Ни сами, изгледа, нису начисто, да ли да стварају или да не стварају партију. То ме је управо запрепастило. Разумео сам још да чиновници не разумеју дух мисије новог режима, али не могу да разумем да они којима је на врху поверена управа земље да и они у тако важним стварима нису начисто.

Међутим, нисам никако губио наду да ће нови режим наћи свој пут.

Био сам уверен да ћу и ја имати ипак ту једног дана да кажем своје погледе. То сам уверење заснивао на многим разговорима с Краљем о питању државног уређења и нарочито на једној поруци коју сам примио још с јесени 1929 године да је потребно да о тој ствари размишљам. И ја сам посматрао и размишљао и чекао час кад ћу бити позван да то и предложим.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

Министар правде

Још децембра 1930 год. постојано су се чули гласови да долазим за Министра правде. Нисам веровао у те гласове, јер нисам ни по чему могао закључити да ће одиста бити тако брзо испуњено, ма да ми је падала у очи постојаност тих гласова. Да бих прекинуо свако тумачење неосновано, ја престанем од тога времена долазити Дворској канцеларији.

Међутим, 15 фебруара добих депешу да се јавим Министру Двора због Годоминске водне задруге — на чијем сам прво оснивању, а затим обезбеђивању поодавно радио. Осетио сам да то неће бити прави разлог, већ због наглашавања предмета због кога треба да дођем. Одем сутрадан рано Министру Двора, и он ме, без икаквог увода упита да ли пристајем да уђем у Кабинет. Веровао сам да се то ради још о информативном разговору, и зато му одговорих:

— Мислим да је питање рђаво постављено. Али ја ћу тебе да питам: Познајеш ли ти мене добро? Какво је то питање, упита он. Сигурно да те познајем. — Познаје ли ме Краљ добро? — Па разуме се. Али зашто то питаш? — Ево зашто. Не могу одговорити на питање које си ми поставио, јер не знам ни садашњу ситуацију у Кабинету, ни будуће намере, а од тога би зависио мој одговор. Зато да би скратио ствар, ја постављам ово питање, јер сматрам да Краљ мора знати и садашњу ситуацију и будући правац рада, па онда само треба још да познаје онога кога узима за сарадника, у овом случају мене и то добро. Да ли одговара тај човек ситуацији и намерама. Дакле постављам питање: да ли ме познајете добро? — Ама, познајемо, те брате. Зато те и зовемо. — Па онда, увек полазећи од претпоставке да ми верујете, добро, одговарам да пристајем и врло радо.

Много пута сам у свом животу имао прилике да видим како човек, само ако се труди да буде што чистија срца, не треба пре да мисли шта ће рећи. Тачно, по Христовим речима: и у најтежој ситуацији дође човеку који се труди да нема себе и своје интересе у виду, права реч, на коју тренутак раније ни мислио није. Тако у овом случају пригоднији одговор на постављено питање, да ли пристајем да уђем у Владу, није могао бити дат од оног који сам дао. Будућност је то потпуно оправдала. И кад сам двестотине дана доцније, по уваженој оставци, разговарао са истим Министром Двора, по званичној оставци, на његову реч: «да сам својом оставком Краљу причинио велике незгоде» одговорио сам му: «Е, мој Бошко, сећаш ли се нашег разговора од 15. 2 кад си ме питао да ли пристајем да уђем у Кабинет? Сећаш ли се мог инсистирања, место одговора, по питању да ли ме

познајете добро, и твог чуђења што ја толико на томе инсистирам. И сад видим да ме ипак нисте добро познавали, иако сам заиста увек био отворен као књига, и бар за тебе, који си ми ратни друг и кум, — а ни за друге, нисам био никаква сфинга». Он место одговора, ухвати ревер од свог капута, па њиме затресе, као знак да се опекао мојим уласком у Владу, што му није сметало да пред образовање Сршкићеве Владе, кад је он ушао за Министра спољних послова, мени поставља два пут узастопце питање да ли пристајем да уђем за Министра правде, али овога пута ја више нисам сматрао да на питање уопште треба одговорити.

У подне ме позва к себи и саопшти ми да ћу после подне у 16 сати бити примљен код Претседника Владе, а у 16,30 код Краља, који ће тада потписати указ о мом постављењу за Министра правде. Кад ми то рече, мени би невероватно тешко. Као да се нека планина свалила на мене. Изиђох на улицу. Био је сунчан дан, а на мене сунце увек изванредно повољно делује. Тога дана ми сунце није ништа помогло. Напротив, морао сам побећи негде у скривено место, у таму, сам самцит, да покушам терет који ми је натурен да олакшам или бар да добијем снагу да га понесем. Свест о том терету и одговорности огромној била је мени одједном јасна. Тога јутра сам ја веровао да је то само увод у разговоре, да ћу ја имати још времена да се припремим за све то, — место тога, дошло је саопштење да ћу још данас после подне постати Министар правде. Требало ми је сад највеће прибирање снаге да ту дужност понесем и одговорим савести својој.

И као што ми је увек у свима озбиљним и тешким приликама, помоћ увек долазила, јер сам своју слабост увек наслањао на дубоку веру у милост Божју, тако сам и тог дана, свом снагом душе своје тражио је и молио је. И одговор се појавио на дну моје душе, појавила се мисао: све је могуће човеку који за себе ништа не тражи.

После подне прими ме Претседник Владе. Пре тога био сам само једном код њега са банским већницима, али он се тога није сећао. Разговор је био кратак, ни десет минута. Зачудила ме је из тог разговора једна реч у којој је он нагласио моју ранију припадност радикалној странци. То ме је било следило просто, био сам у недоумици да ли сам уопште добро схватио, па му ништа на то не одговорих. Али то оста у мени. Објаснили смо се нас двојица о томе на седници Владе од 17. 3., после које сам поднео оставку, али о томе ће већ бити говора.

Из Претседништва Владе одем са Министром Двора на Дедиње. Краљ прво прими Министра Двора, а овај изађе после неколико минута, и рече ми да је Краљ потписао Указ, који му је он однео. Из Владе су испала три Министра, мој претходник је прешао у Министарство при Претседништву Владе, а ја сам дошао на његово место. Одмах за тим примио је и мене Краљ. То је била моја најкраћа аудијенција. Краљ ми рече: «Па шта сад имате као Министар да ми кажете?» «Ништа Величанство, осим једног, трудићу се да на овом месту радим савесно и предана. «Довољно је, г. Љотићу, толико. Ви ћете имати у свему одрешене руке. Само ћу Вас молити да неке ствари које су већ готове, као закон о чиновницима, потпишете, јер су везане за рок». Обећах. И Краљ устаде.

Сиђох пред Двором из кола и опростих се с Министром Двора, па пођем Теразијама. Већ мрак. Видим пред Москвом објављена афиша. И свет се искупља. Ја се тада, бојећи се да не наиђем на неког познаника, а осећајући потребу за миром, полако вратим, и упутим стану своје мајке. Зазвоним. Она ми отвори. Пољубим је у руку и назовем јој добро вече. Она ме пољуби. Не говорим јој ништа, а ни она мени. Седнем. Она ни једне речи из које бих могао видети да она зна. Напоследку почнем: «Да ли знаш мама, шта је ново данас?» — Знам, синко. Па што ми ништа не кажеш? — Е, мој синко, ја већ видим кад нећеш бити министар. Ова реч моје мајке мени је била необично речита: треба сваког часа имати то у виду, никако то не заборавити, навићи се на ту мисао, да би био добар Министар.

Првео сам на овом звању скоро две стотине дана. Оставку сам поднео 18. 3 а уважена ми је 2. 9 уочи проглашења новог Устава.

Дошавши на то место, био сам уверен да је мој долазак у вези са намераваном новом организацијом државе. То сам закључио, као што сам напред рекао, из многих разговора с Краљем, о организацији државе, који су, видело се, на Краља оставили добар утисак па онда по оној поруци, о којој сам опет напред говорио, да размишљам о организацији државе, — а нарочито по чињеници да је створено Министарство при Претседништву Владе, да би се пок. Сршкићу нашло одговарајуће

место, а да дођем на његово. Сад кад о свему размишљај мислим да сам преценио улогу која ми се намеравала дати, и да се од мене хтело да будем само добар ресорни министар у већ установљеном колосеку.

У погледу самог ресора поставио сам себи ова правила, којих сам се стално држао до краја:

1. Министар мора бити домаћин. Мора упознати не само непосредно органе добро, већ и саме ствари о којима решава.

Моји референти и начелници сматрали су да је од Министра довољно да потпише оно што они поднесу. А ја сам опет сматрао, кад је већ мој потпис потребан, да је онда потребно и моје лично познавање и одлучивање.

Разуме се да то захтева огроман рад самог Министра, а како је тај рад потребан, чудим се како људи могу имати по неколико ресора.

2. У Министарству правде мора бити бар реда кад је сама правда људима тешко приступачна. Отуда морају бити утврђени, и у верској и у персоналној политици, постављени извесни принципи, којих се Министарство мора држати доследно, изузевши кад се покаже случај где би примена постављеног принципа одвела јавној неправди.

3. Прво мора доћи интерес службе, а онда други обзира. Отуда се мора стати на пут случајевима протекција, ма с које стране долазили, протекција које су у овом Министарству биле и сувише одомаћене.

4. Органи судски морају бити слободни и независни у исказивању правде. Али зато је Министар дужан да нареди извиђаје, ако ма с чије стране дође пријава с тим да одлуку о томе, да ли је судија био у праву, донесе надлежни суд.

Погрешно је гледиште да суд може у својој слободи и независности и кривицу, такозваним слободним тумачењем закона, да оправда,

5. Министарство правде је дужно да води евиденцију о раду судова како би судови време одређено за рад у ефикасном раду употребили.

6. Министар је дужан трудити се да у свакој установи има само стриктно потребан број особља, пошто у државној администрацији постоји тенденција да «чиновник рађа чиновника».

7. Чиновници Министарства имају потребну слободу у раду у давању мишљења или предлагању одлуке, као и у образлагању, с тим да одлуку доноси надлежни претставник, односно Министар.

Они морају предњачити у погледу тачности, савесности и ревности осталим установама Министарства правде.

Постављених начела сам се трудио држати најсавесније. У том циљу је моје време било презаузето, али сам увек успевао све да свршим, благодарећи навици систематског рада.

8. Законе убудуће доносити тек кад се пажљиво проучи потреба његова као и последице његове.

Партизанска политика у влади

Али пре него што је уопште дошло до питања уређења земље, дошао је мој положај у питање.

Ни данас не знам због чега је до тога дошло, да ли због једног инцидента између Претседника и мене, по питању како Управа града тумачи полициску уредбу о иступима и хапшењу неких адвоката где сам се по жалби Адвокатске коморе, упустио у тражење обавештења од Министарства унутрашњих дела, да ли по персоналној политици приликом увођења у живот нових окружних и среских судова, да ли пак по питању постављања јавних бележника у крајевима где су они и до сада постојали, да ли пак по томе што сам приметио да су у шестојануарском режиму партиски обзири у срезовима, још врло утицајни, тек сам на несумњив начин осетио да се жели моје уклањање из Министарства правде и прелаз мој негде у друго Министарство или за бана.

По првом случају ја сам одмах изјавио да ћу Краљу поднети оставку. Али инцидент је одмах изравнат. Од њега је, међутим, до краја између Претседника и мене остало тешкоћа у саобраћају. По другом случају ја сам се држао постављених начела, нисам могао водити рачуна о протекцијама, у колико би то повредило постављени ред, па је ваљда и то нешто утицало да се на мене не гледа пријатно.

Али је карактеристично ово: Указ о размештају и постављењу судија у северној Србији био је готов и послат је Претседнику на сагласност. Ближио се већ и рок кад судије треба да буду на својим местима, а пристанак није долазио. Замолим Претседника за састанак. Он ме одбије. Има посла. Одговорим да и ја по његовом послу долазим: треба да ми да сагласност. Тако ми одобри да дођем сутра пре подне. На састанку кажем да сам принуђен да ургирам, јер је то везано за рок. Он ми онда каже да је то огроман Указ, па треба да га расмотри. Ја му на то поновим: «Па молим да га расмотрите, то треба. Ту сам да Вам лично дам обавештења». Он онда: «Добро нека дође г. Кумануди, нека он с Вама претходно указ расмотри, па ако он нема никакву примедбу, онда дођите к мени». И тако се у суседном малом салону састанем са г. Куманудијем. Било ми је мало чудно шта ће ту Кумануди, Министар грађевина, али после се сотим да ће то бити зато да расмотри са демократског гледишта.

Г. Кумануди узме указ, поче да га чита, али увиде да је то велики посао. Зато извади неку цедуљу из свог џепа, па ме упита за два три лица. Ја му одговорим, јер сам знао где су. Упита ме да ли један старешина среског суда може да дође за претседника окружног суда. Одговорих да може. Па онда, да ствар прекратим, рећи ћу г. Куманудију: «Г. Министре, Вама је познато да сам ја био партиски ангажован у старом округу смедеревском?» «Познато ми је», одговори он. «Видим шта Вас интересује, па да бисте Ви видели којим сам се ја мерилом служио, казаћу Вам да сам у Окружном суду у Смедереву и у сва три Среска суда у округу поставио Ваше бивше партиске пријатеље».

Г. Кумануди је био очигледно пријатно изненађен па ми рече: «Е, кад сте тако радили у свом крају, онда нећу ништа више да Вас питам, јер видим да сте потпуно партизанство искључили, већ сте се свакако само интересима службе руководили». Све је то трајало само десет минута.

Ја се вратим Претседнику и саопштим му да г. Кумануди није имао никакву примедбу да учини. Претседник прасну: "Та идите молим Вас, па то није могуће. Они мени за најмањи указ праве толике примедбе, а Вама на тако огроман број лица никакву. Уосталом, Ви нисте имали времена ни да прелистате тај указ. Ја му на то кажем да нисмо ни читали, а саопштим му како је текао разговор. А Претседник рече: «Па онда разумем зашто је Кумануди задовољан, али онда ја нисам. Не може тако. У свима судовима само демократи». «Г. Претседниче, ја се старам да не знам да су демократи, и ако ову четворицу случајно познајем. Док сам ја Министар правде никакво партизанство они неће моћи да воде». «Док сте Ви? А после Вас? Ви уопште нисте водили рачуна о кључу». «О каквом кључу г. Претседниче?» «Па о партиском, рече он, Ви заиста не знате да водите политику». «Такву политику, г. Претседниче, заиста не знам, и нећу знати. Ни да сам у партиско време Министар правде, ја не бих водио рачуна, а камо ли данас». Претседник потписа сагласност.

Али кад сам први пут био код Краља после тога ја, по свршеном редовном послу, замолим за дозволу да га упитам нешто што је, рекох, за мој даљи рад врло важно. Наиме, ја сам разумео да он не жели партизанство, да је зато и дошао 6 јануар (Краљ слушаше намрштен). Ја сам као такав и дошао. Међутим, од првог дана чини ми се да сам погрешно схватио ствари. Испричам му мој први састанак са Претседником, где је он нарочито подвукао моје раније партиско својство, — а затим случај са партиским кључем у судској политици Министарства правде. За мене је сад дошао

тренутак да од Краља чујем да ли сам ја добро разумео, и у том случају има смисла да останем, или пак нисам, и у том случају да идем. Краљ се окрену мени и уморним изразом лица рече: «Нисте Ви мене рђаво разумели. Добро сте ме разумели. Хвала Богу кад имам једног Министра без партиских окова на ногама. А ово, кад први пут будете ишли код Претседника, да му саопштите». Обећам. Нажалост, то обећање нисам испунио, јер је искрснуо онај инцидент између Претседника и мене, а после тога није било разумно рану разједати и овим.

По питању јавних бележника ја сам, чим сам дошао, израдио један мемоар и доставио Краљу и Претседнику Владе. Ту сам изнео своје гледиште на закон о јавном бележништву, тражећи да се ступање закона на снагу одложи да би се проучиле последице његова увођења, јер ми желимо да у том погледу мора бити изведена реформа. Ако би се пак остало при његовом извођењу, пошто је крајем маја ступао на снагу на територије Војводине, Хрватске, Словеније и Далмације, постављање јавних бележника вршио бих по следећим нормама: национална исправност, професионална исправност, социјални углед, национална и социјална активност.

На тај мемоар нисам добио никаквог одговора, само ми је Претседник саопштио, као да од мене није ништа добио, па треба да приступим постављању јавних бележника. Том приликом рече ми: «Истина, то је ствар вашег ресора али то се питање тиче и Владе, па ћете ми Ви, пре него што приступите постављању, доставити намеравани распоред».

Имао сам изванредан, одличан материјал о кандидатима за јавне бележнике. То сам дао распоредити по територијама, а све те податке изнете укратко у списку пријављених. Урадивши тако, а имајући у виду мерила која сам истакао у свом мемоару, мени је било сасвим лако да одаберем потребан број јавних бележника за поједина подручја. Образложено пошаљем Претседнику на сагласност. После неколико дана позову из Претседништва шефа мога кабинета и ту му једноставно издиктују, без образложења: Министар ће овога избацити, овога поставити, без икаквих обзира на територију и на прикупљене податке.

Шеф кабинета се врати и дође баш кад је код мене био један мој познаник, а иначе добар пријатељ Претседников. Ја саслушам мирно све то па кад дође ред на једног покрштеног пољског Јеврејина, што је пре четири године постао наш поданик, а пре месец дана стигао да изгуби чин резервног официра, ја рекох: «Е, тај ће постати јавни бележник кад ја не будем Министар правде». После два дана сазнао сам да је Претседник био због тога љут. Одговорим да бих напротив ја требао да будем љут, јер сам радио тај посао савесно и с познавањем; обавестио га прво о свом начелном гледишту, па после по том начелном гледишту, а с обзиром на прикупљене податке, извршио одабирање и тражио од њега писмену сагласност, и ако то нисам морао, а он, без објашњења, без образложења, издиктирао шефу кабинета противно мом општем мерилу, други распоред. Ако је хтео што мењати, требао је или писмено или усмено да ми да разлоге, па бих онда може бити и примио. Овако заиста не могу.

Сутрадан добијем позив да идем на конференцију у Претседништво. Те су конференције трајале неколико дана, пре и после подне, све у циљу распореда јавних бележника, а присуствовали су, осим Претседника, и Министар двора, Узуновић, Сршкић и Максимовић. У току тих конференција протресали смо Војводину и Хрватску. Није овде место да појединости износим, али ту сам видео како је тешко извођење једног начелног гледишта у партизанској Влади. Истине ради, морам приметити да су Узуновић и Максимовић били на мојој страни. У свим случајевима ја сам остао на свом гледишту, јер је било начелно засновано, а конкретно образложено. Тако смо се разишли још једном.

27 маја зову ме у Претседништво Владе. Кад ја тамо, а оно сви учесници окупљени већ. Саопште ми да је усвојен мој првобитни предлог да се ступање закона о јавним бележницима одложи. Ја запитих: како да се сад одложи? Зар све већ готово за распоред? На то ће пок. Сршкић: «Шта ћемо, брате, кад Министар правде има толики утицај на Краља. Краљ то жели јер је уважио Ваш мемоар». Видео сам одмах две ствари ту. Кад су видели да не могу отступити од свог гледишта у погледу нових бележника, они су се онда сетили мог мемоара и њега употребили као да и сам Краљ тражи одлагање ступања закона. Али уз то сам видео и друго нешто: да се ови надају да ћу ја скоро престати бити Министар правде, јер иначе не би одлагали закон.

Уставно питање

И иначе осетио сам се доста спутаним у самом раду. Морао сам радити са старим особљем. То особље је испуњавало што сам тражио, али није одговарало моме схватању. Али после случаја где сам једног начелника, кога нисам могао нагнати да долази на време у Министарстао, нити успети да он поведе рачуна о уредном доласку осталог особља, преместио на друго самостално, њему одговарујуће место, чији се указ враћао из Претседништва Владе три пута док сам добио сагласност, решио сам да радим и с непромењеним особљем. Даље, нисам могао добити сагласност ни за једну важнију ствар из мог ресора. Све је то чинило да увидим да овако дуго неће моћи да остане. Увидев то, ја се решим да питање мог даљег рада у Министарству правде вежем за питање основног државног уређења. Приме ли се моји погледи на то најважније питање, ја ћу самим тим добити одрешене руке за рад у самом Министарству. Не прими ли се ово ја нећу уопште остати у Влади. Зато сам решио да сва питања другостепена, уколико ми буде могуће, свршавам по свом утврђеном мерилу. Али ни једно од тих другостепених да ми не буде повод да компромитујем оно најважније: решење основног државног проблема у духу мог гледишта.

И тако 31 маја одем Краљу у аудијенцију са једним законом, који сам ја радио. Закон о тапијама и оним Законом о одлагању ступања на снагу Закона о јавним бележницима. Кад сам ушао и поклонио се, Краљ, то је било први пут и једини, оста седећи, подиже главу са стола на коме је нешто радио и мрко ме погледавши рече: «Добар дан, господине Министре» (и то је било једини пут да ме тако ослови). Ја се поклоним, а он ми увек седећи пружи руку. Приђем и поздравим се с њим. Он ми не понуди столицу, већ ме упита «шта то имате?» Ја се реших да будем онакав исти као што бих радио да је Краљ најљубазнији, и да ничим не дам приметити да сам осетио неку опомену. «Имам, рекох, два закона и неколико указа». Па му изнесем, а он отпоче потписивати и не гледајући. Ја га тад замолим да му објасним. Он застане и пошто саслуша објашњење, и учини неко питање или примедбу, потписа редом све.

Кад сам с тим био готов, ја онда, увек стојећи рекох: «Сад ми дозволите, Ваше Величанство, да Вам нешто предложим. (Краљ се намести у своју столицу, састави руке, опустивши их, на своја колена, па, као што је то имао обичај кад је већ унапред решен да нешто одбије, гледаше право испред себе). Може бити и без основа, тек ја сам увртео то у главу да је мој долазак за Министра правде у вези са израдом основног државног уређења, са израдом Устава. Као што Вам је одавно познато, рекох, ја сам увек био против партиско-демократског и партизанског режима, сматрајући да управо једу државу. На тим основама наумио сам предложити да израдим пројект новог Устава, који би Ви требало да разгледате и, ако одговара Вашем гледишту, и усвојите. Хтео сам Вас, дакле, замолити, Величанство, за пристанак да тај пројект израдим и поднесем Вам».

Краљ се окрете мени, насмејан па указујући руком на столицу рече: «Седите, господине Љотићу».

— А на којим основама мислите да израдите тај устав? упита ме Краљ — кад сам већ сео.

— Рекао сам већ: држава без партија и без партизанства.

— Али шта ће доћи место странака? Ви свакако морате имати Скупштину, па онда како ће се одабирати посланици?

— Ја сам, Величанство, за чист сталешки парламенат. Али увиђам да не бих сад одмах могао с њим продрети. Отуда бих прибегао једном другом парламенту, где би се посланици бирали општим тајним правом гласа, али саму кандидацију вршиле би среске колегије, у које улазе претставници професионалних, сталешких, културних и добротних организација. Партије данас живе од кандидација. Одузму ли се кандидације партијама, да ли се право кандидација овим другим природним, да тако кажем, организацијама, партије ће се укинути услед недостатка хране.

— Добро, г. Љотићу, има ли где год у свету такав систем? — упита Краљ.

— Нема, Величанство. Али дозволите Ви мени једно питање: 5 јануара увече да ли сте Ви себе питали има ли где 6 јануар?

— Нисам.

— Е, па лепо: Кад нисте питали при уласку у један догађај, откуда можемо сад при изласку да се питамо: да ли има где год у свету такав излаз. Уосталом, Величанство, мене да сте питали 5 јануара, ја Вам никад не бих саветовао, не зато што нисам за саму ствар, него из других разлога. Међутим 6 јануар је прихваћен заиста искрено и топло од целокупног народа. Тада сте били револуционар, што Краљ не може и не сме бити. Сада ваља наћи решење којим ћете потврдити своју реч из Манифеста, то јест такво уређење државе, у коме ће, с једне стране, бити зајамчена истинска слобода развића народног, а с друге стране, држава и њени интереси морају остати изван домашаја убиственог партизанско-демократско-парламентарног принципа.

— У праву сте, г. Љотићу, рече Краљ.

— Што је главно, ако Вам се тај пројекат буде свидео, Ви ћете бити господар његова увођења у живот, т.ј. по том Уставу, Краљ указом ставља у живот поједине одредбе Уставне и установе, а догле Устав служи умирењу народа, он има пред собом слику свог будућег уређења.

— Не могу Вам сакрити да сте ме обрадовали. Онај ко реши правилно то питање, има право на особиту благодарност.

— Ако будем имао срећу да Вам се пројекат буде свидео, ја Вас напротив молим само за једно: нико да не зна ко је радио Устав. То је једина награда коју молим. Али Вас у исто време молим, ако Вам се нешто не буде свидело, или ако цео Устав не би Вама на први поглед одговарао, не одбацујте га док ме не зовнете и са мном пре тога говорите. О свакој ствари коју Вам будем продложио имам довољно разлога.

Краљ ми обећа, па ће онда:

— Колико Вам треба за рад?

— Два месеца,

— Много је.

— Добро, Величанство, свршићу за месец дана, пошто главна начела већ имам.

И тако сам успео да даљи мој опстанак у Влади вежем за оно због чега сам и сматрао да треба да уђем у Кабинет, ма да су ми већ многе ствари режима показивале да његови органи и носиоци не схватају дух те владавине.

Тај пројекат сам израдио, предао сам га и доставио Краљу 28. 6. 1931. У њему сам, водећи рачуна о конкретним могућностима, покушао да дам нацрт једне органске, уставне и наследне монархије, недемократске и непарламентарне засноване на активизацији живих народних снага, организованих у економска, сталешка, културна и добротина друштва, са политичком одговорношћу Владе само пред Краљем, а приватном и пред Краљем и пред сабором са децентрализованом самоуправом.

У том Уставу сам нарочито обрадио као његово прелазно уређење, начин његовог усвајања. Пошто је Краљ сам укинуо онај стари Устав, и тиме херојски себе изложио многим и оправданим приговорима, у овом делу Устава предвидео сам, да ће Краљ прокламацијом својом Устав нови предложити народном бирачком телу да га општим тајним и једнаким правом гласа усвоји или не усвоји. Неусвајање овог Устава од стране народног бирачког тела сматра се да се остаје при старом закону о Краљевој власти по коме ће и даље владати, док не буде донет нови Устав. Сматрао сам да је овај плебисцит или референдум народни у овом случају потребан, да би тиме и самом питању укидања првог Устава била дата извесна форма ратификације. Даље сам био уверен да би, утишаним партиским страстима, па као што је то путовање Краљево, у пролеће 1931 по Хрватској, показало чак и утишаним хрватским незадовољством, дошли до усвајања овог Устава, најслободнијом вољом народних маса, и то у српским и словеначким деловима скоро преко 90 од сто, а у хрватским апсолутном већином гласова. Разуме се, при том, да је ово усвојено, предложио бих да рок гласања буде кратак по прокламирању, а за то време да се само потребно образложени текст Устава народу разда. Из тај начин мислио сам добиће се државно уређење, које ће и саме хрватске масе примити, а онда би се имало настојати да се само уређење доследно изведе.

Међутим, за овај пројекат, изгледа да остала Влада није знала, тако да је у јуну месецу и делимична реконструкција кабинета изведена, па ми је тада г. Шврљуга саопштио да ја идем за

министра просвете, а Максимовић на моје место. Али до тога није дошло, јер сам ја сад имао задатак који ми је дат, а о коме остали, који су те комбинације правила, нису знали. У међувремену сам имао прилику да у још два важна економска питања (Закон о стабилизацији и Житни режим) утврдим да се са Кабинетом осталим не могу сложити..

Закон о стабилизацији

У првом случају радило се о зајму ради стабилизације, који је према томе био везан за закон о стабилизацији новца. У Министарском савету сви смо морали да се изјаснимо, па кад је дошао ред на мене, рекох: «Овде су за мене две ствари. Зајам који је потребан ради девиза, јер их немамо, те смо у тешком положају због међународне трговине. Кад је тако, увиђам да је зајам потребан, а кад су то нарочито услови, под којима се могао добити, и ја сам за тај зајам. Али он је везан за стабилизацију динара. Зато доносимо закон о стабилизацији. Наиме, закон може стабилисати новац, а фактички да новац буде лабилан. По мишљењу Министра финансија, стабилизација зависи од подлоге и девиза. Зато и правимо зајам. Али ја знам да смо пре годину дана имали толико девиза код Народне банке колико сад зајма добијамо. Имали смо па немамо сад. Значи потрошили смо. Питам сад ово: шта ћемо урадити после годину дана кад будемо и ове девизе потрошили — или како мислимо да ове девизе не потрошимо, као оне од пре годину дана?

Нико ми на то није уопште одговорио. Није ми учинио чак ни част да ми докаже да немам право.

Житни режим

Друго питање, питање житног режима, било је за мене још очигледније о основним неслагањима са осталим члановима Кабинета. Било је потребно да држава нешто учини на тржиштима пољопривредних артикала. Били смо пред жетвом пшенице. Интервенција се наметала. Била је оправдана. Требало је радити разумно и ефикасно не само са пшеницом, већ и прећи на активну привредну политику уопште.

Кад сам чуо за пројекат ја сам се згрануо. Покушао сам тада да Владу задржим од тога, иначе непотребног корака. Благодаревши мојој упорности неколико дана су трајале конференције, где сам супротну страну држао ја сам, али је на крају прошао житни режим у првобитном пројекту. Држава је по овом била једини купац пшенице по цени од 160 Дин. за 100 кг.

Упитао сам их: колики им је капитал и кад сам сазнао да имају за то 100 милиона динара, ја сам им рачуном, врло простим, показао да им је потребан за два месеца од жетве капитал десет пута већи, јер ће бар 60.000 вагона бити изнето на тржиште. На то су ми рекли да ће им дати Французи. Могуће, одговорио сам, али жетва је за 15 дана. За даљих 15 дана већ имате пшеницу на тржишту, а немате довољно капитала. С друге стране, одредили сте цену и рекли сте да сте једини купац. Сељак ће довести пшеницу на трг. Купаца неће бити, јер неће држава имати новаца. Сељаци ће тада враћати пшеницу натраг, непродату. А тада, и економски, и политички, и морално од режима ћете имати само штету. Напослетку, по мом рачуну, држава ће изгубити, овако радећи, око 500 милиона динара. Под данашњим условима, за једну овако рђаву ствар држава не сме да изгуби толики новац.

Место тога предлажем ово. Интервенција државна ће се односити на куповину 20.000 вагона пшенице, непосредно од потрошача или од задруга по цени од 160 Дин., од чега половина платива у готовом, а половина у боновима државним, гласевим на доносиоца, које сва пореска одељења примају као готов новац за све пореске облике. Које су користи од овог предлога? Прво држава се не упушта у једну ствар преко своје моћи.

Друго, држава ефективно треба само 160 мил. динара, остало даје у боновима, који ће јој се одмах вратити као пореза.

Треће, с оволиком интервенцијом или евентуално нешто повећаном, унапред објављеном, са објавом да се ова количина никако неће вратити у унутрашњу трговину већ ће бити извезена у иностранство, држава ће аутоматски утицати на скок и остале пшенице која остаје на слободној унутрашњој пијаци, успеће да у слободној трговини цена пшенице сигурно достигне око 150 динара по метр. центи, а то је довољно за данашње прилике.

Четврто, ако се ова количина пшенице прода данас, и искористе повољне прилике, неће се изгубити на интервенцији 80 милиона динара.

Пето, на тај начин избећиће се увођење таксе на мељаву, пломбе, корупција и друге ствари које ће Влада, остане ли при њеном пројекту, бити приморана да уведе. Другим речима, ја сам тражио општу интервенцију колико је потребна ради постигнућа циља, и избегавање интервенције преко тога.

Нисам успео. Био сам очајан. Толико ми је било јасно да сам у праву, да сам био уверен да, ма коме човеку, изнесем да пресуди, да ће увидети да мој предлог спасава режим бламаже, а државу огромне штете... Али, ето, нисам могао успети.

Тада искористих прилику и како сам био код Краља замолих га да не потписује тај закон. Он се љутну: «Како то можете од мене тражити, кад је то Министарски савет већ решио, а и сами сте тамо били!» «Па у томе и јесте ствар, Величанство, био сам и говорио неколико дана, али не помаже». Па и Њему изнесем поново ствар. Он слуша, па ће рећи: «Па јесте ли Ви то њима баш тако изнели?» «Разуме се, Величанство. Па кажу да није популарно!» «Пих», рече Краљ, «па то је срамота». «И што је најважније, Величанство, немају новаца, а хоће да држава буде једини купац». «Па мени каже Кумануди да ће Француска дати новац». «Чујете, Величанство, и мени су то рекли, али су ми зато послали једног дечка Француза, секретара, пред којим сам полагао испит из организације државе, банкарске и задружне, па кад се свршило, а ја му рекох, колико мисли да ћемо добити кредита, он ми одговори да ћемо добити кредита, око 100 мил. динара».

Краљ заћута, па онда узе своју бележницу и записа нешто, а мени рече: «Добро, г. Љотићу, ја ћу видети шта могу да изменим».

После два дана био сам послом код г. Узуновића, као заступника Министра финансија, због неког спора Народне банке у Бечу. Ту је био пок, Сршкић. Одједном се отворише врата шефа кабинета Претседника Владе, и на њима се појави Кумануди, који позва Сршкића, те овај оде к њему. Како сам ја свој посао због кога сам био дошао свршио, то се вратим у свој кабинет. Улазим у кабинет, а шеф кабинета ме пресретне и вели ми да ме зову у Претседништво. Сетим се да ће то бити због г. Куманудија, односно закона о житном режиму, јер Краљ мора да му је нешто рекао. Затекнем пок. Сршкића и г. Куманудија. Кажу ми: "Краљ је потписао закон о житном режиму па треба да израдимо комунике". "Па, рекох, Ви знате моје гледиште, шта ја могу сад ту?" И одседех док су они састављали саопштење.

Али зато је, нажалост, тачно, како сам предвидео, као по програму, све било како сам говорио да ће бити. Није прошло ни месец дана, дошло се у ситуацију да сељаци очајни нису имали коме пшеницу да продају. Држава није имала новаца. Французи дали 69 милиона франака под условима под којима један обичан трговац тешко да би пристао. Држава је изгубила скоро пола милијарде и поред тога житни режим је имао и своје афере, — све како се дало унапред предвидети.

Повратак на странке

Међутим, у јулу месецу, на једној Министарској седници, Претседник изнесе да је сад питање стварања странке опет актуелно. Том приликом рече, да је онда, прошли пут, било обустављено, али сад ће се опет отпочети рад, јер ће ускоро доћи до уставног режима, па мора да се створи странка која ће уставни живот да носи.

Да ми није унапред на то припремио Б. Јевтић, тражећи од мене реч да том приликом на тој седници ништа нећу казати, ја бих био не само изненађен већ и више од тога.

Кад ми је то речено, запрепастих се, па рекох Јевтићу: «Побогу, ама шта ће вам то? Зар ви не видите где идете на тај начин?» «Мора се», каже ми Јевтић, «и није право да Краљ носи одговорност за све», «Ама, човече, ни ја нисам за то. Али се зато мора дати правно уређење где ће Краљ имати пред собом Сабор, без парламентаризма, израз правног живота и интереса народних сталежа и осталих организација привредних, културних и добротворних. Тек тада Краљ неће више носити одговорности за све. А тада, тај ће устав оправдати 6 јануар и Краљев гест с једне стране, а с друге искључиће се партизанство и његов убиствени утицај». «Мора то тако да буде», рече Јевтић. «Зашто мора? Пре свега не видим из Краљевих речи да се Он већ за то дефинитивно одлучио. Видим напротив, да је Он сад вољан да размишља». «Ти углавном на тој седници сутра немој ништа говорити». «Добро. Хоће ли се сутра то већ решити». «Неће», одговори Јевтић. «Решаваће се тек у августу или септембру». «Кад се неће решавати, онда нећу ни говорити».

И тако слушах Претседника. Он укратко вели: «Шта бих то ја вама овде износио кад ви то и боље знате» (како и не би кад је све сам скоро уклету партизан). Потребно је да сад ви зађете по крајевима где сте имали везе и да саградите терен за формирање такве странке, југословенске, која ће да све окупи и да поведе даље државу, после објављивања Устава». Слушам, гледам и ћутим, А знам шта бих им ја рекао. Али ћутим.

Кад сам пре четири месеца ушао у ову исту дворану био сам формално потиштен својом ништавношћу и осећајем огромне одговорности. Мислио сам: «Боже мој, четрнаест милиона душа очекује добро или зло од нас четрнаесторице, што сами решавамо о његовим најважнијим и најбитнијим стварима. Па то је управо страховито! Ту треба сваки од нас да донесе што је у њему најлепше и најјаче и најсавесније и сваки да заборави све што је његово лично».

Био сам уверен — нека ми се верује да говорим искрено — да сам не само најмлађи по годинама и по рангу, већ и најмање способан од осталих, а свакако без икаквог искуства. Био сам сав срећан што су ме одредили, као најмлађег, за записничара, те сам тако имао неко занимање и прикривао, мислио сам, на тај начин, своју неспособност.

Био сам искрено уверен да сам, поред свега ранијег размишљања, проучавања и изграђивања, и сувише нејак да уђем у тако високо друштво. Мислим да су на мене у том погледу утицале две ствари: знаци дубоког поштовања и страхопоштовања који су ми се сад као Министру одавали на сваком кораку, тако да ме је управо то опомињало непрестано на место које сам заузео и његов значај у држави и разуме се, одговорност која одатле треба да излази, — и слобода, природност, самоувереност коју су остали Министри показивали. То је толико утицало на мене да три прве недеље на седницама нисам ни помишљао да се јавим за реч, уверен да међу тим људима моја реч неће имати никаква значаја, јер они све то морају знати боље од мене. Ово изгледа невероватно, нарочито с погледом на раније моје искуство с појединцима, пре уласка у кабинет. Али ја сам веровао да кад су они сви на окупу, да морају ствари боље познавати од мене.

Нажалост, дошао је дан кад сам увидео да је моје мишљење без много основа. И тада сам проговорио, може бити чак и заједљиво, и покварио намештену игру и добио први прекор од Претседника Владе. Није овде сад место, а сама ствар, изузев као илустрација, нема значаја већег, па је овде нећу ни износити. Овде само то помињем, јер сам, осуђен да тога дана ћутим, размишљао о свему од почетка, па и о том ранијем догађају кад сам боље видео и схватио средину у којој сам се налазио.

У том тренутку била су још два Министра која су у кабинет ушла после мене, осим Министра војске: Др. Марко Костренчић и др. Ђорђе Ђурић. Њихов долазак сам сматрао као добар знак. Ниједан није био партизан. Др. Костренчићу сам одмах пришао и осетио у њему човека који има не само сличне погледе на уређење државе, већ и сличан менталитет. Др. Ђурић је дошао накнадно. Показивао је одмах карактер, да се с њим исто тако као с човеком, непартизаном, може радити, јер схвата општенародни интерес као мерило, али сам др. Ђурић, што рекао пок. В. Маринковић, је човек који сматра да му је на дан доста једна брига, ако је већ мора бити, а као Министар финансија има сваки дан хиљаду брига, и зато је све од почетка радио да се с тога положаја уклони.

Док је Претседник говорио, ја сам размишљао о овој тактици. Влада је у већини, од најутицајнијих Министара, састављена од партизана. Они су често код Краља. Ја идем ретко, само

кад имам нарочитог посла. Морам учестати с аудијенцијама. Али морам потражити савезника. За кога год знам да иде Краљу, морам доћи у везу с њим и утицати на Краља, и посредно да не дозволи да земља оде опет путем партизанским. Нека иду они само са осталим у агитацију, ја ћу у мом кабинету у контраагитацију. Осећао сам да смо на прекретници и зато морам најенергичније делати, ако је могуће да се зло спречи, јер ја сам био уверен да је то зло, да је то издаја против 6 јануара, управо пут стрме равни на ниже, са неизвесношћу где ћемо се, и како и по коју цену зауставити. Дошавши у везу са др. Костренчићем, на обострано пријатно изненађење, утврдимо да имамо подједнаке погледе на ново државно уређење. Ја му тада поверим да сам израдио пројекат Устава, молећи га да то држи само за себе и предложим му да и он и ја заједнички продужимо контраагитацију. Он на то пристаје и ми смо до краја мог боравка у Влади радили заједно и договорно.

Онда отпочнем акцију и изван кабинета, али у томе имам врло рђаво искуство с људима. Дошла су ми и два посланика на страни. Како сам знао да ће ићи Краљу, ја им кажем каква је ситуација, па их замолим за мишљење. И један и други одговоре да је то управо катастрофа. Ја им онда кажем своје гледиште: да Краљ не сме, у интересу земље и себе, да дозволи враћање партиском животу, већ ако је дошло време, онда мора да се потраже друга решења. Затражим од њих да они кажу своје мишљење Краљу. Они обећају. Више мени нису дошли, али кад сам ја изашао из владе, они су ушли, и разуме се, у странку исто тако. А било је и комичних случајева. Али овде томе није место. Па ипак један од тих случајева морам да наведем.

Међу осталима које сам обрађивао био је и један млади Војвођанин, који је сад ишчезао и не чује се више. И њему сам говорио. И он је ишао Краљу, али Краљу је дао реч да ће ићи по Војводини да види како народ прима ту ствар. Ја му на то кажем: "Добро, кад је већ тако, онда и мени дајте реч да ћете по повратку из Војводине, а пре него што одете опет Краљу, доћи до мене, да чујем Ваше утиске." Он ми обећа и одржа реч. «Шта је било?» питам га. «Добро» --одговори ми. «Ишао сам с баном, па су сви за то, само без одушевљења». «О», ускликнух, «па Ви сте одиста колосалан човек, Ви ћете ући у партију због ове речи. Ви сте ми помогли да поставим дијагнозу нашег садашњег стања: сви су за, али без одушевљења. Па то је дивна формула. Само дозволите, драги господине, да је мало анализирамо: знате ли Ви, молим Вас, шта је одушевљење? То је битни састојак снажног, пуног живота. Живот без одушевљења то је --чамотиња — претсобље смрти. Па зар Ви мислите да би и један цвет цветао — без одушевљења што га распиње и гони његове сокове да се онако чудесно изразе? А Ви хоћете ново уређење, што ће несметано омогућити слободно развиће свих народних снага — а без одушевљења. Ја верујем у те снаге. Убеђен сам у то — осећам их. Наишао сам на њих по зидовима наших задужбина, на листинама старих повеља, у народној песми, у музици, у везовима, у игри, у обичајима, али да се то развије — тражите уређење државно с одушевљењем, а не без одушевљења, драги господине». «У праву сте» — каже ми он. «Но, па добро, кад сам у праву, онда ми дајте реч да ћете Краљу рећи да ће народ примити без одушевљења, али у исто време реците му шта је одушевљење и онда му реците да то не чини». Он обећа то — али без одушевљења. А после је и сам ушао у ту нову странку, са одушевљењем.

Покушах да нађем још ког савезника у Влади. Једног дана из трамваја спазим једног Министра да стоји на углу код Општинске штедионице, преко пута Лондона. Сиђем и приђем му. «Хтео сам баш до Вас да дођем и да Вас замолим г. Министре, шта Ви мислите о овој новој ствари, о стварању странке». «Каква странка» — и опсова: "Прво растурај странке, сад стварај". "Е, баш ми је мило, ја сам са другог гледишта, противу тога. Онда Вас молим да то у Министарском савету и кажете". — "Па разуме се", одговори ми. Ја сам био радостан што сам добио одмах, још једног човека, који и сам тако мисли.

Продужим даље. Воја Маринковић ми се допао не због своје интелигенције, која је била сјајна, али и површна, већ због отвореног и истинског у свом карактеру. Баш смо излазили из цркве Александра Невског, после благодарења о Краљевој десетогодишњици владања, и ја га замолим за састанак. Он ми рече да одмах дођем њему. Кад сам отишао к њему, ја му кажем ово: «Дошао сам да ме убедите, г. Министре, поводом ове нове странке која треба да се створи. И дајем Вам реч, ако ме

убедите, да ћу ићи с вама до краја». «Ето, добро г. Љотићу, реците Ви мени зашто сте Ви против. Чега се Ви то бојите?».

Нисам хтео да износим В. Маринковићу праве разлоге, недемократске и управо антииндивидуалистичке, већ оно где ћемо доћи пре до сагласности, без међусобне дискусије о појмовима који нас деле. Зато му почех говорити језиком који ће њему бити најближи. «Па. ето, г. Министре, мислим да се заиста и приступи томе: стварању те странке. Ко ће да је ствара? Људи из Владе, управо сама Влада. Хајде нека и то буде. И почне се стварање те странке. Замишљај један од првих зборована њених, у ма ком хоћете месту наше земље. Владин човек говори. Народ слуша. Говори лепо и паметно. Кад сврши, шта мислите, ко ће најодушевљеније приступити? Онај ко има путера на глави, онај ко има каквог интереса да буде у љубави са властима.

Замишљај после тога, неког часног домаћина који је врло пажљиво слушао и у себи одобравао. Чим је видео да је онај с путером на глави пришао, он прићи неће: његово достојанство то неће дати. Домаћин ће чак и прићи оном владином оснивачу, па ће му рећи: «Господине, добро је оно што ви говорите, и ја бих с вама, али ови што су вама пришли у нашем крају су најгори, па се менн не пристоји бити с њима». Разуме се, оснивач ће покушати да убеди домаћина да овај не гледа на то, да је идеја у питању. Али домаћин ће остати упоран. И то је још само пола штете, кад би на том остало. Али они с путером на глави ће сад, пошто су на власти, окренути власт против домаћина. Домаћин ће прво трпети, па ће после да оде у опозицију. Е, сад кад извршите интеграцију, па погледате општу физиономију такве странке, онда пошто је она једина владина и државна, можете схватити како ће зло она држави да нанесе. — С друге стране, док се Влада не бави оснивањем странке, већ се труди да како тако руководи државним пословима, ако није цео свет око ње, није ни против ње. Уколико незадовољство постоји оно није организовано. Али, кад Влада почне са својом организацијом, ето и опозиције. И сад замислите државну несрећу, при којој Влада удружи оне с путером на глави, а опозиција домаћине.

— Па ја се још више него Ви, г. Љотићу, бојим од тога — прекине ме пок. Маринковић.

— Па ако је тако, онда Ви нећете да ме убеђујете да је то добра ствар, рекох.

— Нећу и не могу. Али шта ћемо да радимо?

Сад ја пређох на излагање својих схватања. Маринковић слушао пажљиво, прекидан својим тешким кашљем, од кога је његовом саговорнику морало бити тешко. Маринковић изгледаше заинтересован, па чак и придобијен, те се договоримо да ја израдим једну скицу организације, какву бих предлагао за наше прилике. (Њему нисам рекао да сам ја већ пројекат Устава предао Краљу).

Али то беше последњи наш разговор, јер пок. Маринковићу умре баш тога дана брат, пуковник Света Маринковић, па се он после тога пресели на Авалу, тако да се више до одлучног дана не видесмо.

Нађох још једног Министра, иначе човека који би био добар материјал, да није типичан партизан и више котеријаш. Почнемо о томе говорити. Он заступа гледиште да је то одлична ствар, јер, вели, Краљев ауторитет је огроман и кад Краљ буде показао да жели да се таква странка створи, онда ће огромне масе народа у њу да уђу. «Па добро, рекох, знате ли ко ће вам ући у ту странку?» «Ко?» — упита он. «Па олош одговорих, јер је власт прави.» И хтедох да му то и докажем, као што сам Маринковићу, али он ме прекиде и рече: «Мени не требају "првокласни". — "Али држави требају, г. Министре" — рекох му.

И тако 17. 8. дођемо на седницу, тачно као увек у том режиму, у заказано време. Чим је седница почела, Претседник рече да сад имамо сви редом да се ту изјаснимо о странци. И почне редом: Г. Узуновић за, г. Максимовић за, г. Димић за, г. Маринковић за («без резерве»), г. Кумануди за («само да нас противници не претекну»), г. Радојевић за («без икаквог колебања»), г. Шибеник за, г. Најдорфер за («засад су сви за, а бумо видели кад буду дошли други шта ће бити»), Прека за.

Тада одједном Претседник прекиде: «Опростите г. Љотићу, ја Вас прескочих». «А по ком реду сте ме прескочили, г. Претседниче?» — упитам. «Па ја испитам радикале, а Вас не». «С те стране ме одиста нисте прескочили. Од 6 јануара странка више правно не постоји јер ми то знамо, а с друге стране, г. Претседниче, ја нисам ни питао никога од радикала кад сам овамо долазио, па сад и кад бих био радикал, не бих у њихово име могао говорити. И, напослетку, г. Претседниче, ја нисам

радикал: ја сам човек 6 јануара.» Претседник се уједе за усну, па ће рећи: «Добро, шта Ви имате да кажете на ово? Јесте ли Ви за ову странку?»

Прво: Основа наше владавине је Краљев Манифест од 6 јануара. Према томе и решење нашег будућег уређења мора бити инспирисано духом тог Манифеста. Тај Манифест је осудио партизанство и обећао дати једно ново државно уређење, које, истина, није ближе определио али које свакако мора бити друкчије и боље него оно које је Манифест осудио. Полазећи одатле, налазим да порушити странке које су постојале зато што су заиста својим партизанством дозлогрдиле, па сад после тога оснивати нову странку, у најмању руку значи не дати ништа боље него што је било. Размишљао сам довољно о тој ствари и морам рећи да странке уопште не дају за савремени државни живот погодни оруђе за добру државну политику. Сматрам да учешће народно у управи државној мора бити тражено на другој основи, међу организацијама које стварну народну професионалну, економску, културну и добротину активност представљају, а никако међу странкама, ма како се звале, ма какав им програм био, и ма ко их водио.

Друго: Странка је, или бар треба да буде, психолошка категорија. Људи се не сврставају у странку механички, већ психолошки. Објави се њен програм, објаве се њени оснивачи. Овде то не видим. Видим нас који смо у Влади, где нас је позвао Владалац, који заиста има огроман ауторитет, па нас он тим својим ауторитетом инвестира. Али да ли је сад то довољно да ми још и странку можемо да стварамо? Не видим, изузевши саме власти, да располажемо довољним ауторитетом данас да странку таквог значаја створимо.

Треће: Управо видим: Ми ћемо за стварање те странке употребити Краљев ауторитет, државни апарат, државну власт, и државна средства. Зашто? Да скупимо грађане који су за нас? Не само с формалне правне тачке гледишта, да не видим да имамо право на то, већ мислим да ће то државу подривати, а нашој заштити неће помоћи, јер ће аутомат-ски, чим ми почнемо организацију оних који су за нас, отпочети на другој страни скупљање оних који су против нас. А њихово скупљање ће бити природније, и што је најгоре, баш зато што с власти то чинимо. Они ће имати за собом врло често исправније и боље елементе.

Четврто: Из историје Србије ваља једну ствар запамтити. Једна династија која није била без корена и без заслуга, пропала је и истрошила се у стварању Краљеве странке. Сматрам да ту околност не смемо изгубити из вида кад се ради о саветовању Краљу у тако важној ствари.

У овом тренутку, Претседник ме је прекинуо, и то, како су ми рекли, на прилично незгодан начин. Ја стадох. Он ме упита

— Доста! Кажите Ви мени хоћете ли ући Ви у ту странку?

— Насмејих се па рекох: «Па ја мислим, г. Претседниче, да ја не могу ући у ту странку.

— Охо, охо, па то је ново за мене.

— Жалим. За многе већ то није, а и Њ. Величанству сам већ рекао, да сам одлучно противан таквом решењу.

— А Ви сте то рекли Њ. Величанству? А шта Вам је Краљ рекао?

Промислих, — па рекох: Њ. Величанство је изволело примити к знању.

Претседник ме остави. Кад дође на др. Костренчића, он даде изјаву врло јасну против овакве ситуације, а за ослона државе на организације сталешке. Кад га Претседник пак упита: «А хоћете ли ви у странку?» — он одговори: «Нажалост, ја сам дао реч да ћу ући, у странку, ако дође до тога, али ћу одатле изаћи, кад се и на делу буде показало да сам имао право што сам овако мислио.»

Кад се тако свршило, Претседник предложи да већају о појединостима, али срећом др.

Маринковић предложи да се седница закључи и да конференција министара даље ради, па се тако и учини.

Оставка

Одмах, исто вече, одем у кабинет и напишем оставку. Краљ је био на Бледу већ скоро двадесет дана. Однесем је сутра Министру Двора. Он ме тада замоли да је не поднесем писмено, већ ће он усмено Краља извести, па ће ме или Краљ звати, или ће ме примити кад овамо дође. Пристанем на то. Оставку сам мотивисао да пошто је већина чланова кабинета решила да пређе на стварање политичке странке, а ја не само да у тај пут не верујем, већ га сматрам катастрофалним, то молим да ми се оставка уважи.

На неколико дана, пре ове седнице у Претседништву, позват сам у Претседништво, где сам затекао г. Узуновића, Сршкића, Максимовића, и Б. Јевтића. Прва тројица су разговарали о странци. Поздравим се с њима, па сам сео, а они су продужили разговор, не уводећи ме у исти. Одмах сам се сетио, да је ово сад покушај препада, па ми је баш добро дошло што ме у разговор не уведе, него сам се држао као човек, који чека да они сврше разговор, па да видим зашто ме зову. Одједном ће пок. Сршкић да каже: «Најбоље је да нас четворица упутимо проглас и позовемо радикале да приђу тој новој странци». Кад сам ја ћутао и на то, то ће ме неко запитати шта ја на то велим. Одговорим: «Ви можете!» На што ће Максимовић: «А што ви, а не ми». Па зато што ја нисам радикал од 6 јануара, а као Министар правде знам да странке не постоје. — На то ће Максимовић: «Како то сад нисте радикал?» — «Па ви би најмање имали да се чудите. Кад сам био радикал, ви сте ме оглашавали за дисидента, а ваш Главни одбор ме гонио као дивљу звер. А сад заиста више нисам, јер је Краљ распустио све странке.» — «Па добро, за шта сте ви?» — упита опет неко. «Ја сам за сталешку државу.» "Уосталом, наставих, чудим се како ви уопште о томе говорите кад се ни Краљ није решио на то.» А на то ће упитати неко: «А ако се реши?» «Е, ако реши Краљ, онда ће доћи неко други за Министра правде.» Сршкић који је био добричина, рећи ће: «Па, зашто, болан, Господине Мито?» «Бог с Вама. Господине Министре, па како зашто? Не ради се ту о малим стварима, па да се може некако прећи. То су основне линије. Ја у партиску и партизанску државу нећу и готово.»

Г. Јевтић оде на Блед 18. 8. увече. Очекивах неку вест, па како не добих. позвах телефоном 20. 8. пре подне Блед и добих Министра Двора на телефон. Упитам га шта је било? Он се смеје и каже: «па ништа». «Па како ништа, да ли си обавестио Краља и што каже?» «Каже да радиш свој посао.» Сад тек одем да обавестим Претседника о оставци. Рекох му да сам после прекјучерашње седнице на којој сам остао. усамљен у једном од најважнијих питања нашао за потребно ... На то ће он запрепашћен: «Поднели сте оставку?» "Па да, г. Претседниче." «Па зашто, брате? То је ствар Краљева, како он буде одлучио. Може се десити да он не прими то. А уосталом, није ово партизанска влада, па да се подноси оставка за такве ствари.» "Ако Краљ не буде примио оно што је решио Министарски савет, онда нема ни моје оставке. А ја налазим иначе да Министарски Савет, баш у непарламентарном режиму, већ ауторитативном као што је овде случај, не може у тако важним стварима, да се разликује и зато сам морао поднети оставку, јер сматрам да је то промена линије по којој сам ја у Владу ушао".

Краљ се вратио 1. 9. са Бледа, а 2. 9. сам био примљен у аудијенцију. Она је трајала преко једног сата и била је испуњена необично живим разговором.

— Шта је, рече ми, при уласку насмејан, Ви отказујете сарадњу?

— Мислим да Ваше Величанство треба сараднике и изван Владе. Али питање због кога подносим оставку је тако важно, да кад бих и хтео да останем, не би требало да останем, јер Министри, Ваше Величанство, треба да су уверени у једну ствар тако основну, да би за њу могли да се заложу свом снагом. Као што Вам је познато, ја је сматрам катастрофалном и зато не могу остати на месту које сте ми поверили.

— Нисам знао, г. Љотићу, рече Краљ, да сте тако малодушни!

— Е, сад ће Ваше Величанство да ми дозволи да га потсетим на једну заједничку успомену из рата, о којој никад нисмо говорили. Сећа ли се Ваше Величанство оне наредбе Врховне Команде у

Солуну 1918 год. у којој сам премештен са положаја ађутанта батаљона за дисциплинског официра у завојиште моравске дивизије?

— Сећам се, одговори Краљ.

— Да ли се сећа Ваше Величанство јесам ли испунио наређење и отишао, или сам, напротив, написао рапорт у коме сам рекао да нећу ићи с фронта и молим још да одем за водника у пешачку чету.

— Сећам се.

— Као што види Ваше Величанство нисам ја увек био — малодушан. Опростите ми што Вам уопште ово износим, али морам да Вам то кажем, не због своје сујете, већ због истине, чије Вам је познавање у Вашем општем интересу најпотребније. Видите сада, на фронту нисам био «малодушан» јер сам веровао. Данас, Величанство, не верујем да је добро што Вам се предлаже, што сте, изгледа, примили, и зато идем. Није згодно, али Ваша реч ме је изазвала: остала господа што Вам ово предлажу, тада, нису били тако дурашни и храбри као што су сада.

— Па знам, г. Љотићу. Али нисам могао примити оно што сте предлагали, чини ми се као у маглу да идем.

— Ово сад идете у маглу, Ваше Величанство, а не оно што сам Вам ја предлагао. Уосталом, осећај ме ни овде, најалост, преварити неће, Ваше Величанство је погрешило, ако прими оно што Влада предлаже, а колико сам добронамеран при тој процени нека суди, Ваше Величанство, по томо што из свег срца желим да се преварим, и да ми Ви кроз извесно време кажете: видите Љотићу, да сте се преварили. У том случају може осетити само моја сујета, а у супротном патиће цела земља, а Ви на првом месту, Величанство.

Потом наведем и друге ствари које су се десиле последњих дана у мом ресору (мешање Владе у рад судова, потписивање једног закона од стране Краљеве, пре него што сам ја исти као предлагач потписао) на то ми Краљ рече:

— Нисам знао да Ви видите свуда да Вас неко гони. Насмеших се на то, а Краљ рече:

— Опростите, видим да сам Вас увредио. Али ја сам мислио да и ја Вама могу да кажем што год непријатно, после толико непријатних ствари које сте Ви мени рекли.

— Што се тога тиче, Величанство, сигурно је да у томе, Ваше Величанство, мора имати већи кредит код мене него ја код Њега. Само има једна разлика ако сам Вам и рекао штогод непријатно, то нисам рекао да Вам кажем непријатно, већ само да Вам кажем истину, коју треба да знате, а која може да Вам буде и непријатна. А Ви сте мени рекли непријатну ствар, али и нетачну, јер оно што сам Вам рекао јесу неоспорне, сваком проверавању подложне чињенице, а не плод каквог уображеног гоњења.

— Уосталом Величанство, ако дозволите, да Вам на растанку дам свој утисак о људима који су носили овај режим, и који ће свакако остати да носе и идући, јер од дана кад Ви будете усвојили њихов предлог, то више није режим 6 јануара. И како ми он дозволи, ја му изнесем своје утиске. Он послуша, па запита: шта да мислим да радим.

— Пошто нисам имао срећу да Ваше Величанство усвоји основне мисли о уређењу државе, ја ћу сад те мисли отпочети да објављујем и око њих скупљам људе којима се оне учине прихватљиве. Надам се да ћу тако успети да тој мисли дам снаге, а онда се надам да ће и Ваше Величанство увидети да те мисли нису тако неостварљиве, као што Вам се сада то чини. Не налазите ли, Величанство, да то не би требало радити.

— Напротив, ја Вас молим да то радите и да ме обавестите о раду.

— Обећавам, рекох. А сад на растанку, Ваше Величанство, молим да ми кажете да ли сте љути на мене?

— Искрено кажем, г. Љотићу, нисам. Ви сте такав човек да не можете да примите ствар у коју не верујете. Ви се нисте ни сад променили. Остали сте увек исти. Други су се променили.

— Хвала Вам, Величанство. Мени је највећа похвала то коју сте могли да ми учините.

И тако сам престао бити Министар. Увече је изашао указ о новој Влади, која је имала преко двадесет чланова, и из које смо иступили Сернец и ја. А сутрадан су биле објављене Краљеве

прокламације о новом Уставу, у коме с чуђењем приметих и три ствари, у овом случају депласиране, из мог пројекта. Изашао сам из Владе са бригом великом за земљу.

Видео сам да је велики и одиста херојски Краљев гест од 6 јануара, — који је побудио велике наде и одушевљење, поверен људима који га нису схватили, људима који ту нису имали орловски узлет да схвате велики ход светских догађаја и да виде захтеве народног живота у овом одиста бурном времену људске повеснице, људима који од партије нису могли ништа да виде, па су зато стално навраћали воду на ту воденицу, извештавајући Краља да је већ време да се врати уставном животу само са једним новим триком, партијом коју ће Влада да створи, — тај је Краљев гест, кажем, пропао, т.ј. није искоришћен тако како је требало: да се да право и органско народно уређење земље.

Знао сам како ће тај партиски живот да решава општенародне и општедржавне интересе.

Знао сам како ће он, на другој страни, извести обнову већ обамрлог партиског живота старих партија.

Знао сам како ће се у тој борби они са власти борити противу оних који нису на власти, — као и начин борбе партизана који нису на власти а желе да на власт дођу.

Знао сам, међутим, да наша земља има крупније, веће, управо једино важне проблеме да решава, и да време није овако бурно као ово што је, — а у ово бурно време још и теже, — а ми хоћемо поред њих да пролазимо,

Знао сам, напослетку, да ће та борба опште вредности државе и народа: монархију, династију, јунаштво, честитост одиста тешко да стаје. Та брига ме је притискивала. Рођен од предака где се већ више од сто тридесет година живи првенствено, општим народним животом, где су устанци, револуције, побуне, промене на престолу, увек биле тесно везане за њихов живот, ја нисам могао у приватном животу, који сам могао заиста уредити како сам хтео, наћи никакве привлачности, да бих ту бригу могао некако заборавити или угушити.

Решио сам дакле да радим и да се борим ради духовне, политичке и друштвене обнове и препорода народног на основама које ми је животно искуство као једино могуће открило.

Краљ ми је био нада. Знао сам добро његов херојски карактер. Имао је он великих недостатака (а с којим човеком није тај случај?). Али основа је била херојска. Он је ушао у 6 јануар, осећајући да није добро оно што је дотле било и да Он, као Краљ, не може мирно и беспомоћно гледати на догађаје, задовољавајући се улогом барометра, чија жива показује лепо или рђаво време, већ да је Он ту да руководи догађајима, али није видео још шта је то што треба да дође.

Он је био уверен да ће увек бити у стању да стварима да бољи ток, при чему му је његово војничко искуство давало много за право. Он је био задахнут ретким родољубљем. Он је волео земљу своју физички, као сељак што воли своју њиву. Он је веровао да је њој додељена нека велика улога у свету, ако не одмах, а оно у будућности. Он је зато искрено хтео да она буде велика, моћна, снажна и богата. Али Он је имао и тешко искуство с људима. И сматрао је да је њему усуд нерадо додељивао ту срећу да изнађе карактере, али да му ипак ваља радити с материјалом кога има, — ма какав био, — јер је дело утолико веће, уколико је под мучнијим приликама грађено.

Надахнуто херојским родољубљем, дело од 6 јануара тражило је мисао којом ће бити осветљен и тонски нађен излаз. Али, у последњем тренутку, нестало је храбрости да се таква мисао и прихвати, благодарјећи «позитивним и реалним» политичарима, који су налазили да је партиски пут ипак најбољи, — само треба направити такву партију. Зато су се дали на посао, па једнако истичући како у Италији

Једна партија влада, успели су да родољубивог хероја, који је био Краљ, одведу на своје путеве.

Нисам, дакле, сматрао, ни могао сматрати да је сад све изгубљено, иако сам сматрао и морао сматрати да је све контрадикторно, па сам се решио да пођем мушким и тешким путем идејне и политичке борбе, уверен да ће Краљ увидевши колико је значајна мисао коју није познао сад њу прихватити, да њом изврши оно што је требало да изврши раније.

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

Припреме за покрет «Отаџбине»

Вратих се поново адвокатури и мом Смедереву.

У другој једној кљижици наћи ће се подаци о мом задружном раду у овом периоду, који је доста снаге и времена потребовао, и о искуству које сам одатле добио.

На изборима од 8. 11. 1931 ја сам апстинирао. И у мом крају је апстиненција била знатна: стари округ смедеревски (подунавски, орашки и јасенички) гласали су само са око 50 од 100. Био сам за апстиненцију јер сам сматрао да је то најбољи могући начин да се покаже неодобравање оваквог решења 6 јануарског режима.

С настанком 1932 г. почео сам прикупљати људе с којима бих отпочео претходно идеолошки рад. Ту је био зачетак групе око «Отаџбине». Пуне две године се састајало нас десетак на недељним састанцима, и обрађивали своју идеологију. У тој групи су били у почетку: др. Стева Иванић, др. Чед. Марјановић, Милан Р. Аћимовић, Милан Фотић, Душан Јанковић, Душан Стојановић, адв. Јовичић, Јагош Драшковић. Кад је та група већ обрадила ово поље државног и народног живота, па се проширила, дошао је др. Љ. Бараћ, Ранко Вујић, Драгослав Јефремовић, инж. Андра Љоља, Недељко Бранковић, тада је и «Отаџбина» покренута 1934 године. Било је неколико лица која су у то време била с нама као др. М. Косић, др. Момчило Иванић, али први нас је напустио пре самог почетка покретања листа, а други је радио са нама годину дана па смо се тада разишли. И тако је «Отаџбина» почела да излази. Она је била глас савести и разума. На заглављу смо ставили стих:

«Људи траже слободу
А слобода људе.»

Да тим покажемо да слободу само прави људи могу извојевати, и очувати, и да је празно брбљање о слободи врло далеко од ње.

Све до 29 броја «Отаџбина» није ни једном забрањена. Истина, била је цензурисана, али није била забрањена. Ни данас не знамо зашто је доцније била забрањена, и то на најбруталнији начин: растурањем самог слога, тако да сумњам да когод има тај примерак.

Један од цензора причао је једном рођаку да су они у Пресбироу били уверени да је писање «Отаџбине» са знањем Краљевим, па зато нису ни забрањивали лист, иако је било врло оштрих чланака. Али кад су прочитали чланак «Ланац одговорности», у бр. 22 «Отаџбине» онда су видели да није могуће да Краљ одобрава такво писање, јер је у том чланку алудирано на самог Краља и његову одговорност. У ствари, у том чланку ја сам само био заступао гледиште које сам пред Краљем увек истицао, и с којим се и Он слагао да је Краљ неприкосновен, али у ствари није неодговоран. Њему нико ништа правно не може, али Краљ одговара историски а и фактички. Ја сам и сувише љубави имао за Краља да бих му какво зло могао пожелети, али сам био дужан да му говорим истину. И ја сам то увек чинио. А кад је лист наш почео излазити нисам могао и тамо истину да не заступам, уверен да је боље да истину износи човек, који јој неће дати оштрину злобе и разгризајућу моћ мржње, као што то раде они други у сасвим другим циљевима.

Односи према Краљу

До покретања «Отаџбине» био сам неколико пута код Краља. Од свог изласка из Владе, дуго нисам био, неких десет месеци, иако ми је при одласку Краљ рекао да му долазим што чешће. Кад сам први пут, у половини маја 1932 ушао к Њему, Он ми рече: «Зар Ви тако држите реч? Ви сте ми обећали да ћете ми долазити, па ето, колико има како нисте били?»

«Има девет и по месеци, рекох. А нисам долазио што нисам знао како ћу Вашем Величанству бити користан.»

Краљ разумеде, угризо се за усне, и насмеја се оним Његовим лепим и топлим осмејком, који је давао лепоте Његовом јуначком лицу. «Ха, нисте знали како ћете ми бити корисни?» И преведе разговор нагло на моје задруге, тако да сам разумео да ће разговор на томе и свршити. Међутим, разговор се врати на политику. Краљ је тражио од мене да му дам једну листу личности које би по мом мишљењу требало да буду узете у обзир за Владу. То је од мене, бацајући лист хартије, и на мојој последњој аудијенцији, као од Министра, тражио. Али ја сам одбио да то дам, сматрајући да је претходно много што друго потребно, па тек онда то дати. Али сад је то Краљ тражио и то много озбиљније.

Рекох му поново да нису у питању само личности, већ и правац рада, јер од тога зависи и избор личности. Али Он оста непопустљив. Рекох му, напослетку, да морам мислити и да ми треба бар два месеца размишљања. НАТО ће Краљ: "Ето, видите, а мени стално пребацујете како ми је погрешан избор." "Величанство, одговорих, па ја никад нисам тврдио да је избор људи лак посао. Напротив, сигурно је најтежи. Али нико Вама не пребацује ако у избору погрешите, јер је то сасвим природно, већ што погрешке не исправите. Мој систем би био следећи. Изабрао сам дванаесторицу. Покаже се да су деветорица непогодни, а тројица добри, — добре бих задржао, а непогодне отпустио. Сад би имао нову комбинацију у којој су деветорица нових, па би се и ту брзо показало да су, рецимо, седморица непогодни, а двојица добри. Отпустио бих непогодне и сад би имао петорицу добрих, и нову комбинацију са седморицом. Радећи тако, ја бих имао све боље сараднике. Друкчије се на свету не може одабирати ништа, па ни људи.» «Знам, вели Краљ, али је много два месеца.» Насмејаш се и рекох: «Па Вашем Величанству није било довољно петнаест година, а од мене сад тражите да за трен ока свршим тај посао.» «Имате право», рече, као што је често чинио кад Га човек убеди. «Али ипак дођите ми за петнаест дана.»

Следећа аудијенција је одржана у речено време. Трајала је врло дуго. Говорио сам Краљу о многим личностима, али наглашавао сам да све зависи од правца, и том приликом од Њега сам чуо врло интересантне и историски важне ствари.

На другој опет (јануара 1933) имали смо дуг разговор у коме ми је Краљ рекао да ће растури партизане (то никоме не говори), јер, вели, да је то погрешно. У исто време ме је питао: «Шта је с Вашим политичким радом?» «Нећу Величанство, — док будем уверен да ћете Ви сами поправити погрешке, — почети ма какав, принципијелни политички рад, јер сам монархиста.» «Е, па ето: монархиста треба да води само монархиску, краљевску политику. Па водите је: то је добро.» «Не иде, Величанство.» «Зашто?»

«Зато што иде на уштрб монархије.» «Како то? — упита

Краљ зачуђено. «Па ево како: отпочео сам, одмах по изласку из владе да прибирам људе на које сам могао рачунати да духом и карактером припадају овамо. Све је ишло добро док сам са сваким од њих понаособ разговарао, али кад сам их све први пут скупио, онда су пале такве речи, да је скуп изгледао на скуп неких републиканаца. Питао сам се од куда то. Добио сам одговор следећи: кад постоји Краљ, онда Он мора сам поправљати своје политичке грешке, сваки покушај поправљања политике од других лица, иако монархистички настројених, уствари је слабљење монархије. То разуме се не мора бити још и више од слабљења, али то је довољно. А да је тако, историја Француске и Руске револуције показује да су ствари почеле од рођака монархових, од дворјана, од добронамерних монархиста. Кад сам то видео, ја сам обуставио рад, — радим само идеолошки са једном групом пријатеља. Али понављам, док сте Ви ту, и имам наду да ћете Ви сами поправити своје погрешке, сматрам да је добро и паметно да то и чекам и да Вас молим да их што пре поправите.»

Краљ је то слушао необично живо. (Он је уопшто био ретко пажљив и интеллигентан слушалац.) И тада рече: «Морам Вам рећи, г. Љотићу, да ни од кога за ових двадесет година, нисам чуо тако дубоку и паметну ствар, као што сте ми сад рекли. Ви изванредно дубоко гледате.» Насмејаш се и рекох: «Захваљујем Величанство. Ви сте од тога имали изванредно велике користи!» Он осети, уздахну и рече:

«И опет сте у праву, али биће онако као што сам Вам рекао.»

Одмах после тога (и после моје друге аудијенције 18. 3.) отпочели су ме заустављати људи и извештавати ме да су сазнали да ћу ја образовати Владу. Ја сам се смејао и говорио: да нећу заборавити ко ме је о томе обавестио. Али одједном се поче говорити о припремама за нишки збор. Једно вече приђе ми један од највиших функционера тадашњих и рече ми да је био на конференцији Министара, да је зват због организације тога збора и да је том приликом сазнао, непосредно, да је циљ овог збора да се садашња Влада задржи на власти, јер је осетила да јој се дрмају ноге и да претстоји мој долазак на Владу.

У вези ваљда с тим, осетих и интересовање од стране неких посланика младих који су требали да прочитају и неку декларацију, па су ми чак и њен текст подносили на преглед, текст који су требали прочитати у Скупштини. Међутим, мени се то изненадно одушевљење није чинило одмах прихватљивим, јер сам га приписивао напред поменутих гласовима. И сасвим је била добра та моја опрезност, јер кад после извесног времена ти гласови нестадоше, нестале и оних посланика. Међутим, доцније је, изгледа, мисао о непартиској држави прихватио мој ратни друг Б. Јевтић. У своје време, кад се радило о доношењу новог Устава, он то никако није могао примити. Тада је био за партиску државу. Сећам се једне наше дуге шетње у парку код Сарајева, где сам све могуће покушавао да му предочим незгоду од партиског решења државног проблема. Он је све разлоге одбијао и остајао при оном решењу против кога сам ја био.

Али доцније је, изгледа и он видео да је погрешно. Сад је то мислио извести у вези са задругарством. Покушавао је у том циљу да ме некако помири с људима из Главног савеза, али ја сам истицао непотребност, јер с њима ја нисам у борби због тога што смо се позавадили око деобе очевине, ни што ја од њих ма шта за себе тражим, већ зато што сам видео њихов незадругарски, па и непоштен и штетан рад и тражио да се то онемогући. Мирење, дакле с њима, који своје грешке не мисле исправити већ их на против понављају, морао сам одбити — Јевтић је то звао «кварењем његових комбинација». Он је сигурно желео да и ја као његов ратни друг и кум, будем у тој комбинацији, али ја сам, познавајући неваљство људи с којима он мисли да ради (В. Ђорђевић, др. Д. Јанковић) — то одбио. Онда су ови људи из Главног савеза добили право да могу мирно водити задруге које сам ја оснивао, а у исто време сам осетио како се и са друге стране против тог војује. Код Краља, нажалост, више нисам био. Имао сам од Њега и сувише ласкавих порука у пролеће 1933 год. Али како нисам имао нарочитих разлога, нисам се јављао за аудијенцију све до новембра 1933, пред Његов пут у Загреб. Речено ми је да ћу бити примљен по повратку. Чекао сам и примљен нисам био. Једном мом пријатељу, који је код Краља био с почетка лета 1934, и кога је Краљ питао о мени, на питање овога зашто ме није примио, одговорио је: «Примићу га. Како да нећу.» Али, нажалост, примљен нисам био, и у тај мах је дошла његова мученичка смрт.

Написао сам у «Отаџбини» онај чланак. «Поводом смрти једног хероја», и дан дањи немам ништа да изменим. Чланак сам писао под утицајем истинске љубави и дубоког бола који сам осетио, али сваки који тај чланак и данас прочита видеће да је дата слика тачна и да је потпуна.

Разуме се да сам видео и његове недостатке. Па сам их и у оном чланку, и ако пригодном, кад се о манама не пише, регистровао. Јер за мене Он је био херој. Уосталом, и њему сам као хероју, говорио с љубављу о погрешкама, па чак и о манама, и Он је то подносио мирно и достојанствено, како не би ни један од госпде отрпео да му се о погрешкама говори, па да је само Министар. И зато сам сматрао да истинском хероју мора бити што ближа истина, па би увреда за њега била прећуткивати је и забашуривати недостатке. Јер сунце има пега, па и великих, али може и да их издржи: други се испод њих не би ни видео.

Велика је Његова погрешка, решење које је дао 3-Х, а ја се не могу одбранити од уверења да Му је донела и трагичну смрт. Разговори с Њим после 3. Х. уверили су ме да је и сам то увидео. Уверен сам да би то и исправио, можда и с лутањем и с окукама и с кривинама, али би исправио. Због те погрешке и 6 јануар неће остати у нашој повесници забележен онако како је требало и како је могло. Због те погрешке и смрти Његове која је спречила да погрешку исправи, наша земља преживљује огромна и тешка лутања, па нам треба највећа мудрост, и снага, и љубав, да и саму пропаст избегнемо.

Али с друге стране, Он је имао смелости да пресече 6 јануара један фатални ток догађаја, који би нас, сигурно одвео далеко већим слабостима и опасностима него овима, што их данас имамо. И ако Он није видео целу истину, одајемо Му хвалу, јер је у време кад је то било врло ретко, видео макар пола истине, а жалимо што и Њему и нама није усуд дозволио да види целу целзату.

И цео наш рад од тада јесте да мисао коју смо пред њим толико пута излагали, и коју је напоследку и Он успео да види, да ту мисао, сад кад Њега више нема, у «Збору» и кроз «Збор» остваримо, ради добра Краљевине Југославије, Отаџбине наше.

СЕДМО ПОГЛАВЉЕ

Како је настао «Збор»

«Збор» је поникао одмах после Краљеве смрти. И пре његове смрти, изгледа, по његовој жељи, људи из првог «Збора» у коме су били Парезанин — Грђић — и др. Новаковић — Бацак — група око «Буђења» петровградског, из Југословенске акције и Бојовници из Љубљане су имали везу са мном и говорили о потреби спајања.

Али одмах после његове смрти, неизбежно се осетило да је спајање свих група, које носе један нов дух и мисао, неминовно потребно.

Начелно, ми смо се сложили 13. 10. у Београду да се то спајање изврши, али да је потребно претходно израдити начела и програм нове организације. Основна начела су била готова и потписана 6. 1. 1935 год. у Београду. У исто време у Београду је одлучено да нова организација добије име: Југословенски народни покрет «Збор» и да јој, до дефинитивне организације, ја будем претседник. Сасвим случајно за рађање нашег покрета су важна два датума, од особите важности за нашу државу: Први Децембар и Шести Јануар. И ми отворено кажемо да «Збор» и нема други задатак до да заврши дела почета 1. 12 и 6. 1. У нашим "Основним начелима и Смерницама" ми смо сажето изнели основне ствари, које претстављају наше гледање на нашу народну стварност и главне циљеве наше практичне политике.

Њихово појављивање је направило знатан утисак, јер су их објавили на првој страни десетак листова, који нису били у рукама наших чланова или наших симпатизера. Али и страна штампа је одмах забележила то, коментаришући нашу појаву као организацију млађих и младих југословенских националиста, који хоће државу да поведу другим путем, а не оним којим је дотле ишла. Али одмах у почетку је дошло до извесних размимоилажења. Бојовници, удружење словеначких ратника, под вођством југосл. добровољаца, већ су за 19. 1. били заказали свој општи збор у Љубљани, на коме је требало први пут да се појавим и говорим у својству Претседника «Збора», а пре тога у свом листу «Прелом» донели су и Основна начела и Смернице.

Међутим, ја 12. 1. сломим случајно ногу у Јагодини, те се тај збор одложи. До другога никад није ни дошло, јер су се Бојовници растурили: врло мали део пришао је нама са Т. Штурмом на челу, а овај део је, са Југословенском акцијом у Љубљани примио на себе организацију «Збора». Највећи део се вратио сељачкој људској странци (Корошцу), а остали део је остао по страни. Вођство Бојовника је тактизирано дуго, чим је осетило да се приближавају избори. Напоследку је већина вођства пришла Збору, те је о изборима 1935 радила активно на саставу листе, али после избора је и тај део Бојовника одступио и отишао у потпуну политичку пасиву. Тиме су показали да је сама мисао око које су се сгупили врло површно ушла у њих, ни под кожу, па су стално ослушкујући гласове и миришући зрак напоследку отишли у резерву, да отуда посматрају развиће догађаја.

Од првобитног "Збора" отпали су Грђић и Бацак. јер су сматрали да и «Збор» треба да иде на листу Б. Јевтића. пошто се отуда нуде мандати.

Од југословенске акције отпали су Вел. Јанковић и неки други. — али је она најбоље издржала. Међутим, њено вођство на терену се нарочито у Словенији, распрштало.

Од «Отаџбине» су отпали Д. Јовичић, Љ. Тадић.

"Збор" је одмах, при првом кораку, дакле, изгубио известан број оних који су га основали. То је међутим било потребно, јер је «Збор» морао бити покрет људи једне мисли и једног духа. Отуда су на првим озбиљнијим питањима људи друге мисли и духа морали отпасти. Тај привидни губитак учинио је «Збор» продорнијим, а ово је чинило да му зато прилазе други у много већем броју. То се осетило у 1937 кад сам открио у врховима «Збора» краткодахне људе, који су шуровали са владом и припремали «Збору» судбину Југословенске народне странке Св. Хоћере. Тај потрес је нама донео нову снагу и нове присталице.

Од кад се бавим овим послом, ја видим, као на тријеру, неком, да пшеница прође кроз једно чистиштиште, и изгуби нешто од онога што није она, па кроз друго, па изгуби оно што није пшеница, а што је кроз прво ипак успело некако проћи, и тако даље док се не прочисти потпуно. Тако разне тешкоће чисте «Збор» од онога, што је у «Збору» остало, а по природи својој не припада му. И свако то чишћење на само да не штети Збору већ га чини силнијим и продорнијим.

Овде нећу писати историју «Збора» за ове четири године. То ће бити на другом месту изложено.